SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

J. Mlacek, Problémy komplexného rozboru príslovíí a porekadiel 129
E. Bajzíková, Nadväznosť odsekov z hľadiska textovej syntaxe 141
M. Fazekašová, Jazykové vyjadrenie času ako kompozičného činiteľa v románe I. Habaja Kolonisti 147
F. Buffa, Názvy typu *mušacinec* a *kurín* v slovenčine 152
C Chorvát, 1932–1982 158

DISKUSIE

J. Lenhardt, Adaptácia anglických vokalických zvukov *[ə]* a *[ɜ:]* v slovenčine . . . 160
L. Dvonč, Pomenovanie peňazí vo frazeológii . 167

SPRÁVY A POSUDKY

XII. zasadanie Medzinárodného redakčného kolégia Celokarpatského dialektologického atlasu. J. Gavorová 174
SMIEŠKOVÁ, E. – SIMOVÁ, E.: Slovensko-maďarský frazeologický slovník. K. Habovštiaková 175
ONDRUŠ, Š. – SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. E. Tvrdoň 178
Niekoľko poznámok k Vlastivednému slovníku obcí na Slovensku. V. Uhlár 181
KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. J. Muránsky 185

ROZLIČNOSTI

Dve päťdesiat. L. Dvonč 188
Dolný (Horný) Pial – v Dolnom (Hornom) Piali. J. Jacko 189
Práve – práveže. L. Dvonč 190
Pistoľa, či pištoľa? L. Dvonč 191

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 48 — 1983
ČÍSLO 3

Jozef Mlacek

PROBLÉMY KOMPLEXNÉHO ROZBORU PRÍSLOVÍ A POREKADIEL

Vymedzovaniu prísloví a porekadiel sa venovalo už veľa paremiologických (a širšie folkloristických), literárnovedných a jazykovedných prác, ba známe sú aj iné špecifické prístupy k týmto jednotkám (porov. napr. logickú analýzu prísloví od O. Zicha, 1956). Určenie podstaty a hraníc týchto paremiologických jednotiek je však aj naďalej otvorenou otázkou. Je príznačné, že presnejšieho vydeľovania uvedených jednotiek sa niekedy vzdávajú aj autori najväčších zbierok parémií.

V literatúre sa napr. spomína prípad autora zbierky perzských prísloví, porekadiel a aforizmov A. Depchodu, ktorý konštatoval, že zozbieraný materiál — vyše 50 000 parémií uvedených typov — nijako ďalej nečlenil, lebo nenašiel spoľahlivé kritériá na rozlišovanie jednotlivých druhov parémií (porov. Rubinčik, 1976). Nie je ťažké ukázať, ako sa pri určovaní a rozlišovaní týchto paremiologických jednotiek rozchádzajú jednotliví bádatelia, ktorí chcú príslovie a porekadlo vyčleniť ako osobitné kategórie parémií. Pomerne ľahko možno dokázať dokonca aj to, ako sa rozlične hodnotia a zaraďujú tie isté jednotky v rámci jedného prístupu k vyčleňovaniu uvedených typov parémií; napr. v Slovníku slovenského jazyka I (ďalej SSJ) sa výraz *Reči sa hovoria, chlieb sa je* hodnotí ako príslovie (s. 515), ale variantný výraz *Reči sa vravia, (a) chlieb sa je* (s. 651) sa už uvádza ako porekadlo. Takýchto rozdielov možno nájsť viacej a nie sú typické iba pre zachytenie a spracovanie parémií v tomto diele.

V tomto príspevku sa chceme pokúsiť o komplexnejší prístup k vymedzovaniu daných jednotiek, pri ktorom by sa prihliadalo nielen na vlastné paremiologické, folklórne alebo literárne vlastnosti týchto jednotiek, ale aj na ich jazykové vlastnosti. V súlade s hlasmi niektorých paremiológov (napr. V. Voigt) sa totiž nazdávame, že jazykovedné opisy frazeológie dávajú viaceré podnety aj pre paremiologický výskum.

Na príslovia a porekadlá sa pritom chceme upriamiť z viacerých dô-

vodov: jednak preto, že podľa vlastných zistení paremiológov tvoria tieto dva druhy parémií až tri štvrtiny celého paremiologického fondu (Permiakov, 1979, s. 29), jednak preto, že práve príslovia a porekadlá majú spomedzi všetkých parémií najbližšie k vlastnej frazeológii (porov. Mlacek, 1981a), a to v genetických súvislostiach (porov. napr. Mokijenko, 1980) aj funkčne. Pri určovaní špecifiky uvedených dvoch typov parémií treba hľadať odpoveď na dve otázky: 1. Patria príslovia a porekadlá do frazeológie? 2. Kde sú hranice a sú vôbec hranice medzi príslovím a porekadlom? Pri kladnej a rovnako aj pri zápornej odpovedi na tieto otázky treba skúmať vzťah medzi príslovím a porekadlom na jednej strane a tzv. vlastnou frazeológiou (frazeológiou v užšom zmysle) na druhej strane. Budeme preto sledovať, ako sa uvedené otázky riešili v doterajšej odbornej (paremiologickej aj jazykovednej) literatúre, a potom sa pokúsime o vlastné riešenie týchto problémov. Keďže prvú uvedenú otázku nastolil až novší rozvoj frazeológie, pristavíme sa najskôr pri druhej otázke.

Rozlišovanie prísloví a porekadiel nie je v paremiológii univerzálnym prístupom k triedeniu parémií. Existuje celý rad podrobných členení paremiologického fondu, ktoré pojem príslovie poznajú, ale pojem ani termín porekadlo nie. S takýmto prístupom k paremiológii do istej miery korešponduje aj postup, podľa ktorého sa príslovie chápe veľmi široko, ako nadradený pojem pre jednotlivé paremiologické žánre, ako synonymum k názvu parémia, resp. k časti parémií (ani v takomto širokom chápaní názvu príslovie sa doň nezaraďujú také paremiologické žánre, ako sú hádanky, anekdoty a ďalšie). Takéto chápanie príslovia sa do istej miery prejavilo aj v slovenskej paremiologickej teórii. Napr. A. Melicherčík (1974, s. 32) na jednom mieste píše: „Okrem prísloví vo vlastnom zmysle slova patria sem rôzne aforizmy, gnómy, sentencie a paraboly." Náznaky takéhoto širokého chápania pojmu príslovie sú aj v projekte pripravovanej novej zbierky slovenských prísloví (porov. Kosová, 1981). Zo svetovej paremiologickej literatúry tu možno uviesť známeho A. Taylora (1967), ktorý píše, že pomenovaním príslovie sa označujú viaceré ustálené formy ľudovej reči, pričom vymenúva až trinásť žánrov patriacich do pojmu príslovie.

Bežnejšie je v paremiológii rozlišovanie pojmov príslovie a porekadlo. Nie je to iba naša domáca alebo širšie slovanská paremiológia, ale aj príslovníctvo iných národov a kultúr (dlhú tradíciu má toto rozlišovanie napr. v orientálnej paremiológii — porov. Rubinčik, 1976), kde sa príslovie a porekadlo chápu ako osobitné paremiologické žánre. Pravda, toto rozlišovanie sa uplatňuje podľa rozličných hľadísk, a tak neprekvapuje, že sa rozdielne hodnotia nielen isté okrajové, resp. prechodné typy medzi príslovím a porekadlom, ale rozdiely sú aj v chápaní samej podstaty týchto dvoch

parémií. Pristavíme sa tu aspoň pri niektorých známejších prístupoch k danej diferenciácii.

Rozlišovanie medzi príslovím a porekadlom vychádza v jednotlivých paremiologických, literárnovedných a jazykovedných koncepciách z rozličných hľadísk. V podstate sa tu vyskytujú trojaké prístupy, resp. ich modifikácie či kombinácie. Ide menovite o obsahové, formálne jazykové a osobitné kontextové charakteristiky príslovia a porekadla. Pritom je príznačné, že aj podľa každého spomedzi uvedených kritérií možno pri konkrétnej analýze postupovať rozlične, a to aj pri určovaní podstaty prísloví a porekadiel, aj pri vymedzovaní hranice medzi nimi.

Pokiaľ ide o obsahovú alebo významovú charakteristiku príslovia a porekadla, platí tu predchádzajúce konštatovanie bez zvyšku. Už pri nej samej nachádzame aspoň trojaký prístup k sledovanej diferenciácii. V prvom rade treba uviesť prístup, podľa ktorého príslovie vyjadruje ucelenú myšlienku, osobitný logický súd, kým porekadlo vyslovuje iba časť ucelenej myšlienky alebo neuzavretú myšlienku. V tomto zmysle sa porekadlo už dávnejšie (u nás napr. od Flajšhansa, v ruštine od Daľa) chápe ako výsledok redukcie príslovia, alebo naopak ako zárodok vznikajúceho príslovia. Takýto postup v riešení vzťahov medzi príslovím a porekadlom do istej miery naozaj platí, predovšetkým vo vzťahu k prísloviu, no zároveň treba dodať, že ucelenú myšlienku môže vyslovovať aj porekadlo.

Iný, špecifickejší prístup k rozlišovaniu príslovia a porekadla na základe významových ukazovateľov vychádza z konštatovania, že príslovie sa vyznačuje didaktizujúcim, poúčajúcim zámerom, kým porekadlom sa nazýva ustálené obrazné spojenie bez tohto zacielenia. Takto sa charakterizovali príslovia a porekadlá v rozličných cudzích jazykoch (porov. napr. Makkai, 1972 — s charakteristikou anglických prísloví; Rubinčik, 1976 — s charakteristikou perzských prísloví a porekadiel) a takto sa bežne charakterizovali aj v slovenčine (porov. napr. Tvrdý, 1931, ale aj Melicherčík, 1959), hoci tu boli pokusy chápať obidva pojmy aj opačne, resp. odlišne (porov. Jánošík, 1938/39).

Najmä vo vlastnej paremiologickej teórii sa pri tomto rozlišovaní dosť často vychádza ešte z jednej významovej črty, ktorou možno odlišovať príslovie od porekadla. Je to zovšeobecňujúca platnosť príslovia oproti istej významovej konkretizácii porekadla. Treba však hneď dodať, že samo toto rozlišovanie nie je dosť výrazné, a preto sa izolovane vyskytuje v niektorých teóriách len ojedinele. Častejšie sa však na túto stránku obidvoch parémií prihliada pri komplexnejších prístupoch k danému rozdeľovaniu, keď sa nachádza istá korešpondencia uvedených významových vlastností príslovia a porekadla s určitými formálnymi znakmi obidvoch týchto jednotiek.

Diferencovane sa vo výskume uplatňoval aj druhý spomínaný prístup k členeniu prísloví a porekadiel, a to prístup podľa formálnych jazykových alebo stavebných vlastností týchto jednotiek.

Medzi formálnymi príznakmi príslovia sa často uvádza jeho imperatívnosť. Je to pozitívny a zreteľný ukazovateľ (parémie s imperatívnou formou sú naozaj iba príslovami, nikdy nie porekadlami), ale sám je iba parciálnym rozlišujúcim znakom, pretože existuje aj množstvo takých prísloví, ktoré nemajú imperatívnu formu. Imperatívnosť sa teda môže chápať nie ako univerzálne delidlo medzi príslovami a porekadlami, ale iba ako jedna z bežných, zvyčajných vlastností príslovia (porov. Melicherčík, 1959; Mukařovský, 1971), ktorá vystupuje v istej konfigurácii s niektorými významovými vlastnosťami príslovia (ide napr. o zovšeobecnenosť jeho významu, jeho gnómickosť) aj s niektorými ďalšími formálnymi príznakmi, ktoré sú typické pre príslovia (napr. gnómický prézent, 3. osoba slovesa atď. — porov. Mlacek, 1977).

Aj syntaktická stavba sa často berie za východisko rozlišovania prísloví a porekadiel. Ako elementárny sa v tomto smere javí postup, ktorý vyzdvihuje dvojčlennosť (niekedy dokonca symetrickú dvojčlennosť) príslovia. Toto delidlo však nie je ani zďaleka všeobecné, a preto sa tu častejšie hovorí iba o tendencii k dvojčlennosti príslovia.

Závažnejšie sú pokusy, ktoré chcú príslovie a porekadlo rozlišovať na základe uzavretosti alebo otvorenosti syntaktickej štruktúry jednotlivých parémií. Aj tento postup sa uplatňuje viacerými spôsobmi. Podľa prvého z nich je štruktúra príslovia uzavretá v tom zmysle, že nemožno do nej vložiť ani v nej nemožno meniť nijaký komponent. V súlade s takýmto riešením treba napr. jednotky *Nikto učený (múdry) nespadol z neba, Každý vie, kde ho topánka tlačí* hodnotiť ako príslovia, kým jednotky *S múdrou materou sa poradil (poradila, poradilo, poradili), Hore hľadel, spadol do jamy* (môže byť aj *hľadela — spadla, hľadeli — spadli* atď.) zasa ako porekadlá.

Je tu však ešte jeden prístup, a to od jazykovej a užšie syntaktickej stavby paremiologických jednotiek. Jeho náznaky alebo ucelené aplikácie nachádzame u viacerých bádateľov. Pohľad na ne začneme niekoľkými príkladmi parémií, ktoré medzi porekadlami uvádza A. Melicherčík (1959, s. 129—131) vo svojej chrestomatii folklór.

Biedu z pleca na plece prekladá. — Čuší ako voš pod chrastou. — Dostal rezančoky na obed. — Fučí tak ani kováčsky mech. — Jazyk pustiť do mlyna(!). — Kúpil za päť prstov, šiestu dlaň. — Nemá v hlave sečku.

Na uvedených príkladoch je pozoruhodné, že každý z nich sa môže vyskytovať vo viacerých paradigmatických formách, okrem iného aj so slo-

vesnou zložkou v infinitíve, ako to v jednom prípade *(Jazyk pustiť do mlyna)* uvádza aj sám A. Melicherčík, napr. *Biedu z pleca na plece prekladá (prekladám, prekladáš, prekladajú, prekladali, prekladať* atď.). Pri takejto premenlivosti formy vystupuje do popredia otázka, či tu ešte ide o osobitný paremiologický útvar, či sú to naozaj ešte porekadlá. K tejto otázke sa ešte vrátime.

Podľa sledovaného jazykového prístupu však možno celú túto problematiku riešiť aj inák. J. Mukařovský už dávnejšie popri iných rozlišovacích znakoch prísloví a porekadiel zistil, že niekedy stačí malá formálna zmena, aby z bežného ustáleného zvratu (dnes by sme povedali z frazeologickej jednotky, frazémy) vzniklo príslovie. Ide tu o zmeny takéhoto typu: *voziť/ nevoziť drevo do hory, drevo do hory nevoz!* Výrazy druhého typu hodnotí J. Mukařovský ako príslovia, prvú uvedenú formu jednoznačne nešpecifikuje. A. Melicherčík uvedenými príkladmi potvrdzuje podobný prístup k dvojici príslovie — porekadlo, pravda, jeho výklad ide z opačného smeru: ak výraz pripúšťa viaceré tvarové znaky, patrí medzi porekadlá. Pritom však treba zároveň zaznamenať, že A. Melicherčík z uvedeného zistenia vyvodzuje zaujímavý záver, že porekadlo už nie je vlastným folklórnym materiálom, je iba „rečovým obratom". Ak túto myšlienku vyslovíme súčasnejšou a presnejšou terminológiou, znamená to, že podľa A. Melicherčíka porekadlo nie je osobitným paremiologickým útvarom, je už iba jazykovým výrazom, jazykovou jednotkou, ktorá prekračuje hranice paremiológie. Toto zistenie si podrobnejšie všimneme aj v nasledujúcom vlastnom výklade tejto problematiky, ale ešte predtým sa treba aspoň stručne pristaviť pri chápaní prísloví a porekadiel v práci popredného súčasného paremiológa G. L. Permiakova, ktorého výklad korešponduje s poslednými uvedenými interpretáciami vzťahov medzi príslovím a porekadlom, pričom sa v jeho koncepcii niektoré čiastkové otázky tejto problematiky riešia jednoznačnejšie a s prihliadnutím na najnovšie výsledky frazeologických výskumov.

Pre Permiakovovu paremiologickú teóriu sú príznačné niektoré základné tézy: 1. Parémie, medzi ktoré ako jadrová časť patria práve príslovia a porekadlá, majú jazykové vlastnosti spoločné s frazémami, ale vyznačujú sa aj niektorými nejazykovými, vlastnými paremiologickými alebo folklórnymi vlastnosťami. 2. Príslovia aj porekadlá majú povahu textu, kým vlastné jazykové jednotky, ako sú aj frazémy v užšom zmysle, tzv. vlastné frazémy, nie sú textom, ale iba elementmi textu. 3. Príslovia sú ustálené vetné (a súvetné) celky, ktoré sa nijako nedopĺňajú z kontextu, kým porekadlá sú ustálené vetné výrazy, ktoré sa na istom mieste dopĺňajú alebo modifikujú podľa kontextu. — Dôležité je konštatovanie, že nielen za príslovia, ale aj za porekadlá pokladá autor iba ustálené vetné výrazy,

čím sa odstraňujú staršie nepresnosti, ktoré v tomto bode neprihliadali na existujúcu hranicu medzi porekadlami a niektorými ďalšími druhmi frazém. 4. Vzťah medzi príslovím a porekadlom sa v tejto koncepcii vykladá na pozadí opozície langue — parole, pričom za systémovú jednotku sa pokladá príslovie a za prehovorovú jednotku zasa porekadlo.

Permiakovov prínos do vymedzovania prísloví a porekadiel je evidentný. Aj po jeho prácach však ostávajú niektoré otvorené otázky. Je to predovšetkým otázka, či možno vzťah medzi príslovím a porekadlom vždy vidieť na pozadí opozície systém — prehovor. Veľmi aktuálne sú aj otázky, či všetky ustálené vetné výrazy s možnosťou doplnenia z kontextu sú naozaj porekadlami a aké dôsledky má Permiakovo rozlišovanie dvoch typov porekadla — vlastné porekadlo a jeho „prislovije" (jeho termín „prislovije" nemožno stotožňovať so slovenským termínom príslovie, lebo ten aj v Permiakovovom chápaní zodpovedá ruskému termínu poslovica).

V tomto prehľade prístupov k príslovíam a porekadlám treba ešte zaznamenať aj upozorňovanie viacerých bádateľov na to, že pri vymedzovaní príslovia a porekadla nemožno vždy vychádzať iba z uvádzaných formálnych znakov, resp. zmien. Vychádzajúc z príbuznosti obidvoch sledovaných útvarov, J. Mukařovský zdôrazňuje, že o platnosti konkrétnej parémie často rozhoduje aj kontext, ktorý ukáže, či daná jednotka plní funkciu príslovia alebo porekadla. Tento prístup k príslovíam a porekadlám teda ráta aj s významovými vlastnosťami obidvoch jednotiek. Ide teda o kombinovaný prístup pri ich vymedzovaní a rozlišovaní. Jeho výhodou je dynamickosť chápania obidvoch jednotiek. V takýchto intenciách pracuje aj najnovšia paremiologická teória, ktorá sa tu však neobmedzuje iba na určovanie vzťahov medzi príslovím a porekadlom, ale ukazuje, že v istých špecifických prípadoch, napr. v ľudovom rozprávaní, nadobúdajú platnosť príslovia okrem porekadiel aj rozličné citáty z rozprávačskej látky, vtipné výroky, ba aj celé anekdoty (Klímová, 1980). Takýto postup však opätovne vyvoláva otázku kritérií a ich hierarchie pri určovaní samej podstaty sledovaných pojmov.

Rozbor niekoľkých najzávažnejších prístupov k problematike príslovia a porekadla zreteľne ukázal veľký rozptyl vo vymedzovaní týchto jednotiek, zároveň však naznačil, ktoré postupy sa javia ako najprimeranejšie a ktoré vlastnosti sledovaných parémií možno pokladať za určujúce. Úlohou ďalšieho výskumu by malo byť prehĺbenie doterajších prístupov, neprotirečivé a neeklektické spojenie tých príznakov, ktoré sa pri vymedzovaní príslovia a porekadla javia ako rozhodujúce. O to sa chceme pokúsiť v ďalšej časti tohto príspevku.

Ako sme už v úvode naznačili, jednou zo základných otázok pri výskume príslovia a porekadla je problém vzťahu medzi týmito parémiami a fra-

zeológiou. Niektorí bádatelia sa nazdávajú, že je to závažnejšia otázka ako samo rozlišovanie prísloví a porekadiel (porov. Rojzenzon, 1973). Pravda, treba si zároveň uvedomiť, že je to novšia otázka, ktorá sa dostáva do popredia až po zreteľnom konštituovaní frazeológie ako osobitnej jazykovednej disciplíny v modernom chápaní. Tento problém pochopiteľne nemohla nastoľovať staršie chápaná frazeológia, ktorá skúmala práve príslovia a porekadlá ako centrálny predmet svojho záujmu. V nasledujúcich poznámkach budeme vychádzať z pozícií súčasnej frazeologickej teórie, v ktorej sa príslovia a porekadlá vidia skôr na okraji alebo až za hranicami vlastného predmetu frazeológie.

V súčasnej odbornej literatúre o vzťahu prísloví a porekadiel k frazeológii zisťujeme, že kým vlastný paremiologický prístup k príslovíam a porekadlám si do značnej miery osvojil niektoré závery frazeologickej teórie a príslovia aj porekadlá pokladá za osobitné druhy frazém (porov. Kosová, 1981), jazykovedný, t. j. predovšetkým vlastný frazeologický prístup býva pomerne diferencovaný. Sú to jednak krajné názory, ktoré na jednej strane bez problémov a so samozrejmosťou zaraďujú aj príslovia a porekadlá medzi frazémy a na druhej strane ich zasa z frazeológie celkom vylučujú, jednak isté kompromisné riešenia, podľa ktorých do frazeológie patria iba príslovia, inokedy iba porekadlá, podľa iného riešenia zasa iba isté typy prísloví a isté typy porekadiel (podrobnejšie odkazy na príslušnú literatúru porov. Mlacek, 1981b). Všetky tieto rozdiely nevyplývajú ani tak z odlišného chápania prísloví a porekadiel, ako skôr z diferencovaných prístupov k samej frazeológii a k jej základným, štruktúrnym vlastnostiam. Kým sa vo frazeologickej teórii za najvšeobecnejší príznak frazeologickej jednotky, ba priamo za kritérium frazeologickosti pokladala ekvivalentnosť frazémy so slovom, celá oblasť paremiológie stála mimo záujmov frazeológie. Až zmena kritérií samej frazeologickosti viedla k prehodnocovaniu vzťahov medzi paremiológiou a frazeológiou.

Naše vymedzovanie frazém vychádza z uplatňovania konfigurácie troch základných vlastností frazeológie, a to ustálenosti, sémantickej transformovanosti (prenesenosti, posunu významu) a expresívnosti (Mlacek, 1977). Táto konfigurácia sa ukázala ako pomerne spoľahlivé kritérium frazeologickosti, pretože jej aplikáciou možno odlíšiť frazémy od voľných slovných spojení (syntagiem), od aktuálnych obrazných slovných spojení (napr. od básnických metafor) aj od viacslovných lexikálnych a terminologických výrazov. Podstatná časť prísloví aj porekadiel sa však vyznačuje prítomnosťou všetkých uvedených vlastností. Pre náš prístup z toho vyplýva, že príslovia aj porekadlá aspoň rámcovo pokladáme za súčasť frazeológie. Zároveň si však uvedomujeme, že obidve tieto paremiologické jednotky majú aj isté typické znaky, ktorými sa odlišujú od ostatnej frazeológie,

ktoré ich vydeľujú ako súčasť paremiológie. Pri takomto zdanlivo kompromisnom, resp. eklektickom nazeraní na problém prísloví a porekadiel vo vzťahu k frazeológii treba overiť samú podstatu jednej aj druhej oblasti.

Paremiológia sa niekedy chápe iba ako náuka o príslovíach (porov. napr. Slovník literární teorie, 1977), pravda, aj v takomto prípade treba ešte sledovať, či v tomto vymedzení nejde o odraz spomínaného širokého chápania pojmu príslovie. Bežnejšie sa však — najmä v samej folkloristike — paremiológia chápe ako osobitná folkloristická disciplína, ktorá skúma všetky tzv. malé folklórne žánre, resp. aspoň viaceré folklórne žánre (porov. napr. Kosová, 1981, s. 517, kde sa za paremiologické žánre pokladajú príslovia, porekadlá, úslovia, ustálené prirovnania a čiastočne aj súslovia). Príznačné pritom je, že paremiológia charakterizuje jednotlivé žánre z viacerých strán, a to z jazykového hľadiska (tu sa podčiarkuje ich formálna a významová ustálenosť, ako aj špecifická syntaktická organizácia), z literárnovedného hľadiska (tu sa zase sledujú žánrové osobitosti jednotlivých útvarov a uplatňovanie estetizujúcich prvkov v nich) a napokon z vlastného folkloristického hľadiska, pri ktorom sa skúmajú kulturologické a historické súvislosti jednotlivých parémií, ich ľudovosť, povaha ich významu a pod. Pre paremiológiu sú teda jazykovedné, t. j. frazeologické, prístupy jedným z parciálnych aspektov pri celkovej charakteristike, resp. výklade jednotlivých parémií. Už tu však treba konštatovať, že frazeológia nesleduje všetky paremiologické útvary (najčastejšie sa predmetom frazeologického výskumu stávajú iba elementárne paremiologické útvary), a tak iba pri niektorých spomedzi nich sa paremiológia a frazeológia navzájom prelínajú.

Záujem frazeológie o isté časti paremiologického fondu má dlhšiu tradíciu. Ako sme už naznačili, vo vývine frazeológie existovalo aj obdobie, keď práve príslovia a porekadlá boli v centre jej pozornosti. Novšia frazeologická teória sa k ich výskumu opäť vracia, pravda, už ich nepokladá za jadro svojho výskumného predmetu. Príčinou návratu k štúdiu prísloví a porekadiel vo frazeológii boli viaceré okolnosti. Za najdôležitejšie spomedzi nich pokladáme tieto: 1. Frazeologická teória prekonala zužujúce kritérium ekvivalentnosti frazémy a slova a priklonila sa dosť jednoznačne k názoru, že jednotky frazeológie môžu mať nielen špecifickú pomenovaciu, ale aj špecifickú komunikatívnu alebo výpovednú funkciu. 2. Vo všeobecnojazykovedných prístupoch k otázkam jazykových jednotiek sa stále viac počíta s textom ako s najvyššou jazykovou jednotkou. Tento obrat v obidvoch oblastiach umožnil frazeológii prekonať niektoré zásadné prekážky, ktoré dovtedy do istej miery bránili pokladať príslovia a porekadlá za súčasť predmetu frazeológie.

Tým sa dostávame k jadru celého nášho výkladu. Parémie a z nich

najmä príslovia a porekadlá sa na pozadí uvedených téz ukazujú ako frazeologické jednotky s povahou textu, kým ostatné frazeologické jednotky sú vlastnými jazykovými jednotkami, jednotkami frazeológie v užšom zmysle. Nerešpektovanie tohto zistenia vedie vo frazeológii na jednej strane k ich vylučovaniu z frazeológie, na druhej strane k ich úplnému stotožňovaniu s ostatnou frazeológiou, teda k zastieraniu ich špecifickosti. Nerešpektovanie toho istého poznatku v paremiológii vedie zasa k tomu, že za predmet paremiológie sa pokladajú aj jednotky netextovej, užšej jazykovej platnosti, ako napr. ustálené prirovnania, slovesné frazémy, súslovia atď. Presahy v obidvoch smeroch sú neodôvodnené. Paremiológia aj frazeológia sú osobitné disciplíny, ktorých predmet sa ani zďaleka vo všetkom neprekrýva. Je evidentné, že paremiológia neskúma celý inventár jednotiek frazeológie, ale iba tie, ktoré spĺňajú jej vlastné kritériá, a rovnako zasa aj frazeológia skúma iba isté druhy parémií, napr. príslovia, porekadlá, príp. ešte okrídlené výrazy, ale už nie hádanky, anekdoty atď.

Predchádzajúce zistenia teda vedú k poznatku, že na rozdiel od jadra frazeológie, od tzv. frazeológie v užšom zmysle, príslovia a porekadlá (a podobne aj ďalšie parémie, ktoré tu však nesledujeme) sa vyznačujú tým, že majú povahu textu. Ani tým sa však ich charakteristika ani ich odlišovanie od vlastnej frazeológie ešte nevyčerpáva. Aj vo frazeológii existujú početné jednotky, ktoré majú ustálenú vetnú stavbu (tzv. frázy) a sú teda aspoň potenciálnymi textami, a predsa ich nemožno pokladať za príslovia ani porekadlá, ani za iné parémie. Máme tu na mysli takéto jednotky:

Daj sa mi svete! — Ja tvojho (jeho, vášho) anciáša! — Otca ti (mu, vám) naháňam! — Čo sa na hlavu postavíš (postavíte, postavia...)! — Toho budú na dva razy pochovávať. — Svinská nemoc sa ho chytá. — Idú mu lienky popred oči. — Inde hľadí, inde mieri. — Žalúdok mu k chrbtovej kosti prirástol (všetky príklady sú zo SSJ, iba niektoré paradigmatické možnosti obmieňania tvaru sme tu doplnili podľa živého úzu, ktorý možno doložiť početnými príkladmi zo súčasnej publicistiky aj z iných štýlov).

Ak nevychádzame zo staršieho a prekonaného náhľadu, že každý ustálený obrazný výraz je porekadlom, zisťujeme, že tieto jednotky sú ešte obyčajnými frazémami a že na zaradenie medzi parémie im ešte isté prvky chýbajú. Tým však pripúšťame, že sám textový charakter istej ustálenej jednotky nie je ešte automaticky signálom na začleňovanie daného ustáleného výrazu do paremiológie.

Pri príslovíach a porekadlách (a podobne aj pri ďalších parémiách) totiž pristupuje fakt, že sú to isté žánre. Ak vyjdeme z formulácie J. Mistríka (1975, s. 15), že „žáner je typ uceleného textu, má charakter uzavretej

štruktúry", aj rozdiel medzi prísloviami a porekadlami na jednej strane a uvádzanými predchádzajúcimi vetnými frazémami sa ukazuje celkom zreteľne. Uzavretosť textovej štruktúry prísloví a porekadiel totiž dovoľuje vysvetliť aj významové špecifiká týchto jednotiek, ich tendenciu k zovšeobecnenosti, gnómickosti a zreteľnej sémantickej samostatnosti. Miera tejto uzavretosti v kombinácii s istými významovými vlastnosťami je zároveň aj najspoľahlivejším delidlom medzi prísloviami a porekadlami. Ak sa istá jednotka vyznačuje úplnou uzavretosťou textu a tendenciou k výraznému zovšeobecneniu (podopretému niekedy aj formálnymi jazykovými prvkami), ide o príslovie. Ak naopak daná jednotka aj pri svojej uzavretej významovej štruktúre obsahuje nejaký element, ktorý svojou formou naznačuje istú konkretizujúcu zakotvenosť jednotky so zovšeobecňujúcim významom v situácii alebo v kontexte, ide o porekadlo. Na vyjadrenie tejto zakotvenosti existujú v jazyku viaceré prostriedky (o týchto možnostiach v slovenských porekadlách porov. Mlacek, 1981b).

Celý algorytmus, ktorým určujeme vzťahy prísloví a porekadiel k vlastnej frazeológii i medzi nimi navzájom, možno teda znázorniť takto:

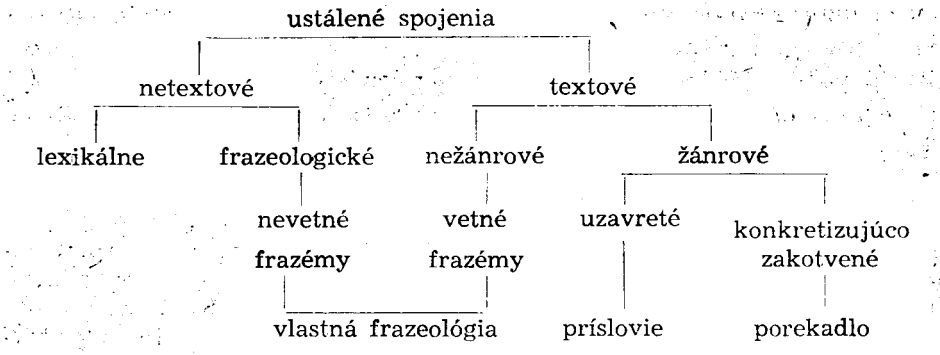

Ani po takomto komplexnom vymedzovaní sledovaných jednotiek sa nemožno domnievať, že týmto postupom možno vysvetliť a jednoznačne určiť všetky sporné prípady medzi prísloviami, porekadlami a vetnými frazémami. Nielen limitovanosť samého doterajšieho poznávania jednotlivých skúmaných kategórií, ale ešte viacej ich dynamika vedie k poznaniu, že hranice medzi uvedenými pojmami sú do istej miery otvorené. Je to na jednej strane hranica medzi porekadlom a bežnou vetnou frazémou (čím viac sa zvyšuje zakotvenosť porekadla v kontexte alebo situácii, tým viac sa oslabuje jeho žánrová špecifika a výraz sa tým viac blíži k obyčajnej vetnej frazéme), na druhej strane zasa hranica medzi príslovím a porekadlom (ako sme ukázali pri rozbore literatúry v prvej časti tohto príspevku, často aj porekadlo nadobúda platnosť príslovia — porov. Klímová, 1980).

Takáto priepustnosť hraníc však nie je iba medzi uvedenými dvojicami príbuzných, resp. podobných jednotiek (napr. príslovie — porekadlo, porekadlo — vetná frazéma) a ďalšími dvojicami žánrov, ktoré sme v tomto príspevku nesledovali (máme tu na mysli napr. vzťahy medzi príslovím a gnómou — hovorí sa o tzv. gnómických prísloviach; ďalej medzi porekadlom a povrávkou, medzi príslovím a aforizmom atď.); možno ju vidieť aj medzi kategóriami, ktoré sa vo svojej podstate od seba zásadne líšia. Ide tu najmä o prípady, keď sa príslovie mení na vlastnú (t. j. napr. mennú alebo slovesnú) frazému, alebo keď sa zasa naopak istá podoba vlastnej frazémy (najčastejšie slovesnej) stáva osobitným príslovím.

Na tieto procesy už odborná literatúra poukázala, pričom sa niekedy viacej zdôrazňovala zmena príslovia na frazému (takto najmä v staršej literatúre, pravda, tu sa miesto názvu frazéma používalo označenie porekadlo), inokedy sa zasa zdôrazňovala myšlienka, že stačí iba malá tvarová zmena, aby sa z nevetného ustáleného výrazu, teda vlastne frazémy, stalo príslovie (porov. Mukařovský, 1971). Aj náš slovenský materiál však dáva za pravdu novšiemu výkladu, podľa ktorého možno historicky aj funkčne pripustiť obidva smery zmien (porov. napr. Mokijenko, 1980). Je napr. pravdepodobnejšie, že v dvojiciach *(ne)maľovať čerta na stenu — Nemaľuj čerta na stenu!; kuť železo za horúca — Kuj železo za horúca!* najskôr vznikla z voľného slovného spojenia daná frazéma a až z nej sa vyvinulo príslušné príslovie. Pravda, treba hneď dodať, že takáto zmena sa neuplatňuje absolútne, teda automaticky pri každej slovesnej frazéme, ako to naznačujú niektoré tézy J. Mukařovského a G. L. Permiakova. Potenciálne takáto zmena síce existuje všade, ale iba v niektorých prípadoch sa uskutočnila tak zreteľne, že odvodené príslovie už existuje ako relatívne samostatná jednotka.

Náš materiál však potvrdzuje aj prechody v opačnom smere, keď sa parémia zreteľne mení na obyčajnú frazému: *Tichá voda brehy myje — tichá voda; Nová metla dobre metie — nová metla* atď. V týchto prípadoch je evidentné, že uvedené menné frazémy nevznikli osobitným prehodnotením voľných slovných spojení, ale vznikli ako jednotky odvodené od príslušných parémií. Tieto nové jednotky priamo strácajú povahu parémie, nemožno ich teda pokladať za tzv. skrátené príslovia (porov. Taylor, 1967). Sú to už vlastné frazeologické jednotky.

Z uvedených zistení logicky vyplývajú isté všeobecnejšie konštatovania, ktoré sú zároveň závermi celého predchádzajúceho výkladu: 1. Folklórny, paremiologický materiál sa môže vyjadrovať jednak príslušnou paremiologickou formou, jednak formou, ktorá už nemá vlastnosti parémií, ale patrí do frazeológie. Paremiológia môže, pochopiteľne, skúmať aj výrazy tohto druhého typu, ale nemala by ich už pokladať za paremiologické jednotky.

Takéto výrazy už zreteľne patria predovšetkým do jazyka, do frazeológie. 2. Ako opodstatnené sa ukazuje komplexné vymedzovanie prísloví a porekadiel, pri ktorom sa prizerá nielen na vlastné paremiologické a literárne vlastnosti týchto jednotiek, ale aj na ich jazykové znaky. Komplexný prístup k nim umožňuje náležite vidieť vzťahy medzi týmito jednotkami a ostatnou frazeológiou a pomáha aj pri špecifikovaní jednotlivých paremiologických žánrov, teda aj pri vymedzovaní prísloví a porekadiel.

Literatúra

JÁNOŠÍK, A.: Zo školskej slovenčiny. Porekadlo a príslovie. Slovenská reč, 7, 1938/39, s. 196—198.

KLÍMOVÁ, D.: Soudobá tradice jako podklad rekonstrukce folklóru starších epoch. In: Národopisné informácie. 2. Bratislava 1980, s. 98—104.

KOSOVÁ, M.: Projekt vydania slovenských prísloví. Slovenský národopis, *29*, 1981, s. 517—523.

MAKKAI, A.: Idiom Structure in English. The Hague — Paris, Mouton 1972. 371 s.

MELICHERČÍK, A : Adolf Peter Záturecký a slovenské príslovia. In: A. P. Záturecký, Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. 3. vyd. Bratislava, Tatran 1974, s. 17—40.

MELICHERČÍK, A.: Slovenský folklór. Chrestomatia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 792 s.

MISTRÍK, J.: Žánre vecnej literatúry. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975. 215 s.

MLACEK, J. (1981a): Paremiológia a frazeológia. Slovenský národopis, *29*, 1981, s. 537—542.

MLACEK, J. (1981b): Príslovia a ich jazykové vlastnosti v slovenčine. In: Studia Academica Slovaca, 10. Red. J. Mistrík, Bratislava, Alfa 1981, s. 285—302.

MLACEK, J.: Slovenská frazeológia. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 119 s.

MOKIJENKO, V. M.: Slavianskaja frazeologija. Moskva, Vysšaja škola 1980. 207 s.

MUKAŘOVSKÝ, J.: Přísloví jako součást kontextu. In: Cestami poetiky a estetiky. Praha, Československý spisovatel 1971, s. 277—359.

PERMIAKOV, G. L.: Grammatika poslovičnoj mudrosti. In: Poslovicy i pogovorki narodov Vostoka. Moskva, Nauka 1979. s. 7—61.

ROJZENZON, L. I.: Lekcii po obščej i russkoj frazeologii. Samarkand, Samarkandskij gosudarstvennyj universitet imeni Ališera Navoi 1973. 223 s.

RUBINČIK, J. A.: K voprosu o razgraničenii persidskich poslovic i pogovorok. In: Voprosy frazeologii. 7. Samarkand 1976, s. 186—196.

Slovník literární teorie. Red. Š. Vlašín. Praha, Československý spisovatel 1977. 471 s.

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

TAYLOR, A.: The Collection and Study of Proverbs. Proverbium, 1967, č. 8, s. 161—176.

ZICH, O.: Lidová přísloví s logického hlediska. Praha, Nakladatelství ČSAV 1956. 178 s.

ZIOMEK, J.: O przekładaniu przysłów. In: Poetyka i stylistyka słowiańska. Red. S. Skwarczyńska. Wrocław—Warszawa—Kraków—Gdańsk, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1973, s. 103—109.

Eugénia Bajzíková

NADVÄZNOSŤ ODSEKOV Z HĽADISKA TEXTOVEJ SYNTAXE

Náuka o texte alebo textová syntax (respektíve širšie teória textu) pri zameraní sa na jazykovú výstavbu textu vyžaduje vymedzenie základných jednotiek textu, čo pokladáme za jednu zo základných otázok textovej syntaxe (TS). V príspevku sa obmedzíme na vlastný prístup k tejto problematike.

Hierarchické delenie textu horizontálnym smerom z hľadiska TS tvorí dva typy jednotiek: a) primárne (základné), ku ktorým patrí text (T) ako komplexná (a maximálna) jazyková jednotka a najmenší segment textu — elementárna textová jednotka (ETJ), pričom krajným pólom je stotožnenie textu a ETJ; b) sekundárne (druhotné) jednotky (medzi T a ETJ), ktoré sa nerealizujú (respektíve nemusia realizovať) vo všetkých typoch textov a ku ktorým patrí odsek a kapitola. Uvedené členenie je jedným z možných prístupov pri vymedzení primárnych a sekundárnych jednotiek textu (nevšímame si ďalšie možné členenie textu, napr. na prológ, záver a pod.). Pri horizontálnom členení I. R. Gaľperin (1981) hovorí o rozsahovo-pragmatickom členení textu, uvádza rozčlenenie na časť, hlavu (označovanú rímskymi číslicami), podhlavu (označovanú arabskými číslicami), odsek, nadfrázovú jednotku (vylučuje ako základnú jednotku textu vetu).

Text (písaný alebo hovorený, chápaný ako proces alebo rezultát) je základnou maximálnou jazykovou jednotkou TS, z hľadiska komunikatívneho zámeru (relatívne) samostatnou (obsahová stránka), výrazovo usporiadanou (formálna stránka) a tvorenou elementárnymi textovými jednotkami, medzi ktorými je istá nadväznosť čiže konexia. Táto nadväznosť utvára viazanosť textu predstavujúcu základný textový faktor.

Ako elementárnu textovú jednotku chápeme taký segment textu, ktorý je (relatívne) úplný z hľadiska obsahu a usporiadaný podľa zodpovedajúcej gramatickej a modálnej stavby (Bajzíková, 1977), napr.

Lenže
na klavíri, / a platí to aj pre harmónium, /
je ten tón už v nástroji, / má svoju
výšku, / tam je to inakšie, / stačí stlačiť
kláves / ... (Šikula)

V texte je vyčlenených päť ETJ (vyznačených zvislými čiarami).

V ďalšej časti sa zameriame na odsek. Táto sekundárna jednotka TS tvorí sémanticky celostnú jednotku. Túto celostnosť utvárajú vzťahy nadväznosti medzi ETJ, ktoré tvoria odsek, hovoríme o vnútornej (internej)

nadväznosti odseku, ETJ tu utvárajú vlastnú štruktúru odseku. Zapojenosť odseku do štruktúry čiže viazanosti celého textu vytvára vonkajšiu (externú) nadväznosť odseku. V príspevku sledujeme externú nadväznosť. Prostriedky externej nadväznosti sa v podstate neodlišujú od prostriedkov internej nadväznosti, len majú z hľadiska výstavby textu inú funkciu.

Z autorov, ktorí sa v československej lingvistike zaoberajú odsekom, výberovo uvedieme J. V. Bečku, J. Mistríka, J. Mlacka a J. Findru.

J. V. Bečka (1964), ktorý chápe odseky ako obrazy obsahového členenia prejavu, sústreďuje sa na typy prechodov medzi odsekmi (mäkký, ostrý, splývavý a prudký). Napríklad o mäkkom prechode hovorí pri neprerušenej obsahovej súvislosti, ostrý prechod vzniká vtedy, ak obsahová súvislosť nie je zrejmá. Mäkké prechody pokladá za častejšie v umeleckých textoch, kým o ostrých prechodoch hovorí ako o typických v odborných textoch.

Veľa pozornosti venuje odseku J. Mistrík (najmä 1968, 1977). Odsek vysvetľuje ako najnižšiu nadvetnú kontextovú jednotku bilaterálnej povahy, ktorej členenie je podmienené objektívnymi činiteľmi. Členenie textu na odseky pokladá za štýlotvornú činnosť. Autor si všíma čelá odsekov, ktoré podľa spôsobu nadväznosti člení na mäkké a tvrdé. Dôležité je autorovo konštatovanie o širokom chápaní obsahu odseku (Mistrík, 1977, s. 398). Pri výskume odseku používa J. Mistrík aj štatistické metódy na porovnanie typov odsekov v jednotlivých štýloch a osobitne sa zaoberá prvým a posledným odsekom textu, keďže pri segmentácii majú osobitné postavenie.

Z hľadiska výberu jazykových prostriedkov sa členeniu textu na odseky venuje J. Mlacek (1967). Tiež zdôrazňuje osobitnú funkciu začiatku odseku, ale i jeho konca. Pri začiatkoch odsekov vyčleňuje dvojakú funkciu jazykových prostriedkov pre horizontálne členenie: vydeľovaciu a nadväzovaciu. K prostriedkom, ktoré spĺňajú tieto funkcie, zaraďuje napr. priraďovacie spojky, častice, odkazovacie výrazy, príslovky, slovesá a i.

K ďalším autorom zaoberajúcim sa odsekom patrí J. Findra (najmä 1973). Odsek pokladá za jeden z prostriedkov výstavby textu, pri ktorom z jeho bilaterálnej povahy vyplýva možnosť funkčného využitia. Pri vymedzení odseku tiež pokladá za primárnu obsahovú stránku (odsek vyjadruje jeden motív). Podľa vzájomného vzťahu medzi formou (vyjadrenou odsekom) a motívom rozoznáva príznakové a bezpríznakové členenie na odseky. Pri vyčleňovaní odsekov z textu zameriava sa autor na zistenie princípov, ktoré sa pri tomto členení uplatňujú (napr. princíp priestorový, časový, princíp postavy a pod.).

V príspevku si nevšímame príčiny výstavby textu z hľadiska jeho členenia na odseky z objektívneho hľadiska alebo zo subjektívneho postoja autora (podľa J. Findru príznakové alebo bezpríznakové členenie), ale pri

členení umeleckých textov chceme podľa výberu jazykových prostriedkov na začiatku odsekov zistiť stupeň sily nadväznosti pri externej konexii medzi odsekmi. Začiatky výstavby odsekov sme skúmali na základe rozboru prvej ETJ odseku, nie na základe čela prvej vety (ako to skúma J. Mistrík pri výklade glutinácie textu, 1968 a J. Findra pri zisťovaní princípov tvorenia odsekov, 1973).

Všetky jazykové prostriedky nadväznosti — konektory — pri anaforickom nadväzovaní na základe spôsobu nadväznosti rozdeľujeme do dvoch skupín: na opakovacie konektory a na pripájacie konektory (Oravec — Bajzíková, 1982, s. 222). Opakovacie jazykové konektory sú v podstate dvojakého charakteru: lexikálne a gramatické (morfologické a syntaktické). K lexikálnym konektorom patrí doslovné opakovanie s gramatickými a slovnodruhovými modifikáciami, synonymické opakovanie, metaforické, opisné a pod. Pritom napr. pojem synonymum, resp. textové synonymum chápeme široko aj ako vzťahy medzi hoponymom — hypernymom, propriom — apelatívom a pod. (odlišuje sa u J. Mistríka, 1975; F. Daneša, 1979). Ku gramatickým prostriedkom patria odkazovacie substitučné prostriedky, napr. zámená a príslovkové zámená, pri ktorých deiktická funkcia je primárna, relačné morfémy slovies a adjektívnych tvarov, elipsy. K odkazovacím prostriedkom patria aj iné jazykové prostriedky, ak v texte takúto odkazovaciu funkciu nadobúdajú, napr. číslovky *(obaja vyšli).*

K pripájacím jazykovým prostriedkom patria všetky tie explicitné jazykové prostriedky, ktoré vyjadrujú nejaký významový vzťah k predchádzajúcemu textu. Patria k nim najmä uvádzacie pripájacie častice, priraďovacie spojky vo funkcii konektorov, zaraďujeme sem všetky prostriedky tzv. následného opakovania *(potom, ďalší, druhý),* návratného opakovania (napr. *ako sme už spomínali, ako je známe)* a pod.

Externá nadväznosť medzi odsekmi v texte sa realizuje:

a) ako kontaktná nadväznosť, ak ide o bezprostrednú nadväznosť na poslednú ETJ predchádzajúceho odseku, napr.

Vytušili sme, že je *zle*, a rozbehli sme sa za jeho hlasom.
Áno, pochytilo nás *zlé tušenie.* (Ballek)

alebo na celý predchádzajúci odsek (resp. niektorú inú ETJ odseku), napr.

V nemocnici spočiatku vraveli, že tam *Imra* dlho nenechajú. No ubiehal deň za dňom, nič sa nezlepšilo . . .
Vilma chodievala *za ním* takmer každý deň. (Šikula)

b) ako dištantná nadväznosť, ak ide o nadväznosť na vzdialenejší odsek (resp. aj na názov textu, na titulok), napr.

Časom už nikto ani len okom nemihol, keď sa Naďa s Orešanskými vybrali vedno a celkom sami *na prechádzku do lesa* . . .

Agátový les!

Les. Plný letných vôní, v korunách zlatistý svit, . . .

Všetci sa mi čas od času *vytrácali do lesa.* (Ballek)

Z opakovacích jazykových prostriedkov konektory lexikálneho charakteru čiže rôzne typy opakovania v širokom zmysle slova majú nižší stupeň konexie k predchádzajúcemu odseku v porovnaní s gramatickými konektormi. Dosahuje sa nimi obsahová, resp. významová nadväznosť, a z hľadiska výstavby textu sú sémanticky úplné, napr.

Dedinčania vstupovali do mesta z viacerých príčin (napokon *do Palánku* chodievali odjakživa a radi aj ich predkovia). . . .

Palánk bol znova centrom palánskeho kraja, vo vedomí ľudí, najmä z dedín, naďalej akoby stoličným sídlom a akoby prirodzené centrum kraja . . . (Ballek)

Pomaly zliezla z postele, obliekla sa a vyšla *na dvor.*

Na dvore si sama pre seba zavzdychala: „Nuž takýto ja mám život! On bol v horách a ja som tam dodnes!" (Šikula)

Najvoľnejšiu konexiu z lexikálnych prostriedkov utvára doslovné opakovanie, ktoré sa môže používať z rozličných príčin. Môže mať napríklad funkciu návratného opakovania, diferencujúceho, zdôrazňujúceho, ale aj prosto pripájacieho a i. (Bajzíková, 1981). Tesnejšiu nadväznosť v porovnaní s doslovným opakovaním vytvára synonymické opakovanie, ktoré obyčajne prináša aj novú informáciu a realizuje sa vo dvoch modifikáciách: ako nadväzujúci prostriedok vystupuje samotné textové synonymum alebo vytvára tesnejšiu nadväznosť v spojení s deiktikom, napr.

(1) Na verande zastretej viničom sedeli *sestry Košinárové* v ružovučkých županoch a pili rannú kávu.

(4) *Obidve mladé ženy* na verande ticho premýšľali, každá o svojich starostiach. (Ballek) (Číslo označuje poradie odseku, ide o dišt. nadväzovanie.)

Z prízemného domu v záhrade na druhej strane ulice sa ozvala hudba, do tichého prostredia pri parku zazneli *tóny Schubertovej sonatíny* pre husle a klavír.

Akoby si nálada v Parkovej ulici vyžiadala *túto krehkú melódiu.* (Ballek)

Ďalšie stupne pri lexikálnej konexii tvorí metaforické pomenovanie, antonymické, opisné a i.

Gramatické jazykové prostriedky vytvárajú nadväznosť medzi odsekmi na základe gramatickej závislosti, ktorá je tiež rozličného charakteru. Za najtesnejšiu konexiu pokladáme nadväznosť relačnými príponami, napr.

Ale na druhý deň *Imro* Vilme nepomohol. . . .

Zavše sa *vybral* na prechádzku. (Šikula)

Konexia slovesnými tvarmi patrí k takému typu nadväzovania, ako je aj elipsa, keďže pre sémantickú úplnosť ETJ je nutné doplniť chýbajúci subjekt deja. Podobne pri adjektívnych tvaroch, napr.

Alebo že by sa *Vilma* mýlila? Sotva. ...
Na ulici je takmer vždy *veselá.* (Šikula)

K ďalšiemu stupňu pri gramatických prostriedkoch zaraďujeme konektory zámenného charakteru s ich odkazovacou alebo ukazovacou funkciou, napr.

Bol *na majeri* aj včera, preto sa teraz pomýlila.
Čo *tam* vie toľko chodiť? (Šikula)
(1) A Imro sa na mňa opäť zahľadí a tak ako predtým vysloví moje meno: *Rudko.*
(3) A Vilma *mi* medzitým naznášala na stôl plno dobrôt, lebo za ten čas, čo som k nim chodil, Imro zmenil stravu ... (Šikula)

Ďalej ku gramatickým prostriedkom patrí textová elipsa.

Pripájacie jazykové prostriedky vyjadrujú medzi odsekmi isté významové vzťahy alebo aj isté postoje. Z hľadiska výstavby textu sú výraznejšie vtedy, ak stoja na čele ETJ, môžu mať aj inú slovoslednú polohu, napr.

Imro mlčal. ...
Ani Vilma nečakala v tej chvíli odpoveď. (Šikula)
Blúdil sám ľadom, držal sa od všetkých bokom ...
Aj profesor sa držal trochu od kruhu, aby sa študentom do zábavy veľmi neplietol, no dlho neostal sám. (Ballek)
Ako muž cítil sa dlho takmer bezpečne až do okamihu, na ktorý si spomenul aj dnes.
Jedného podvečera odišla Naďa *totiž* bez slova z domu, a ako videl, keď pribehol k oknu, zamierila krížom cez ulicu k Hnilicovcom. (Ballek)

Na stupeň sily nadväznosti medzi odsekmi pôsobí okrem typu konektora aj počet použitých nadväzovacích prostriedkov. Z kvantitatívneho hľadiska sa externá nadväznosť medzi odsekmi môže realizovať: a) jedným konektorom — sila jeho nadväznosti je potom závislá od typu jazykového prostriedku, napr. *Zostala s Imrom sama.* (Šikula); b) viacerými konektormi, vtedy ide o dvojnásobnú i viacnásobnú konexiu, napr. *Ba raz, ani neviem, načo som k nim šiel, rozľútostila sa, až som sa zľakol.* (Šikula); V krajnom prípade sa nadväznosť realizuje aj štyrmi konektormi, napr. *Ale to som si onej asi len nemyslel.* (Šikula)

V poslednom príklade konexiu vytvára pripájací prostriedok *(ale)* s od-

porovacím významom, ukazovacie zámeno *(to)* so zhrnujúcim významom (neutralizujú sa gramatické kategórie), 1. osoba singuláru *(som nemyslel)* a 3. osoba singuláru *(o nej)*.

Výstavba odsekov pri externom kontaktnom a dištantnom nadväzovaní sa realizuje takými výrazovými prostriedkami ako aj nadväznosť medzi ETJ textu vôbec, resp. pri internej nadväznosti v odsekoch. Z hľadiska sily nadväznosti medzi odsekmi najnižší stupeň tvoria lexikálne prostriedky, druhý stupeň pripájacie prostriedky a tretí stupeň gramatické prostriedky, ktoré z hľadiska jazykového nadväzovania vytvárajú najtesnejšiu nadväznosť. Podrobnejšia hierarchia v rámci jednotlivých typov konektorov (lexikálnych, gramatických, pripájacích) by si vyžadovala viac priestoru i detailnejší výklad.

Literatúra

BAJZÍKOVÁ, E.: Vymedzenie textovej jednotky. Jazykovedný časopis, *28*, 1977, s. 157—165.

BAJZÍKOVÁ, E.: Lexikálne opakovanie ako prostriedok výstavby textu. In: Zborník Filozofickej fakulty Univerzity Komenského. Philologica, 28. Red. E. Pauliny. Bratislava, Univerzita Komenského 1981, s. 67—76.

BEČKA, J. V.: Odstavce. Naše řeč, *47*, 1964, s. 65.

DANEŠ, F.: O identifikaci známé (kontextově zapojené) informace. Slovo a slovesnost, *40*, 1979, s. 257—270.

FINDRA, J.: Odsek ako prvok epickej štruktúry. In: Litteraria. 15. Segmenty a kontext. Red. V. Kochol. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 66—119.

GAĽPERIN, I. R.: Tekst kak objekt lingvističeskogo issledovanija. Moskva, Nauka 1981, s. 50.

MISTRÍK, J.: Kompozícia jazykového prejavu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 171.

MISTRÍK, J.: Štruktúra textu. Bratislava, Československý rozhlas 1975, s. 91.

MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977, s. 398—405.

MLACEK, J.: Začiatok odseku v monologickom texte. Slovenská reč, *32*, 1967, s. 335—341.

ORAVEC, J. — BAJZÍKOVÁ, E.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982, s. 214—231.

Magdaléna Fazekašová

JAZYKOVÉ VYJADRENIE ČASU AKO KOMPOZIČNÉHO ČINITEĽA V ROMÁNE I. HABAJA KOLONISTI

1. Medzi významné prozaické tituly, ktoré sa v posledných rokoch dostali na pulty slovenských kníhkupectiev, nesporne patrí dvojdielny román Ivana H a b a j a *Kolonisti* (1980, 1981). Približuje nám zaujímavý, dramatický a doteraz literárne nespracovaný úsek našich národných dejín na slovensko-maďarskom pohraničí.

V I. diele vypovedá I. Habaj o udalostiach tragického tisíc deväťsto tridsiateho ôsmeho roku na Žitnom ostrove, ale v exkurzoch do osudov postáv aj pred týmto rokom odhaľuje závoj nad kolonizáciou južného Slovenska zhruba od začiatku dvadsiatych rokov. V II. diele sa I. Habaj vracia so svojimi hrdinami po druhej svetovej vojne naspäť do oblastí, ktoré boli títo ľudia nútení na sklonku tridsiateho ôsmeho roku opustiť, sleduje ich život v novej spoločensko-politickej situácii a retrospektívne dokresľuje aj ich osudy počas druhej svetovej vojny.

Už krátka charakteristika oboch dielov románu Kolonisti napovedá, že ich kompozícia prinesie z hľadiska funkčného využitia času niekoľko zaujímavých momentov. Na lepšie dokreslenie danej problematiky a na evidentnejšie postihnutie jej základných čŕt sme si vybrali aj kratšiu poviedku z Habajovej knihy poviedok Poľné samoty (1979), *Agátový les*, ktorá sa dotýka udalostí opísaných aj v druhej časti I. dielu románu Kolonisti. Pritom sme predpokladali, že kratší prozaický útvar, akým je poviedka, bude musieť ináč riešiť spracovanie udalostí, pre ktoré je v rozsiahlejšom románe viac priestoru.

Spoločnou črtou všetkých troch spomínaných diel je to, že ich možno zaradiť k prozaickým útvarom s otvoreným časom (porov. Slobodník, 1981, s. 175—176) — čas všetkých troch diel je opretý o konkrétny spoločenský, resp. historický čas, ktorý možno presne určiť, napr. *v neskorej jeseni dvadsiateho siedmeho roku, druhého septembra tisíc deväťsto štyridsaťštyri* atď. Z tohto faktu vyplýva, že čas v nich bude oscilovať v rovine: čas historických udalostí — čas diela — čas postáv. S vnútornou štruktúrou prózy súvisí iba celkový čas diela, tzv. makročas, a jeho atomizácia, t. j. vnímanie tohto času postavami prózy — mikročas. Čas historických udalostí je objektívne daný, existuje nezávisle od času prózy a s jej vnútornou štruktúrou začne súvisieť až vtedy, keď sa premietne do makročasu i do mikročasu (porov. Slobodník, 1981). Tento priemet historických udalostí v makročase Habajových próz i oscilácia v rovine historické udalosti —

celkový čas — čas postáv má odraz v kompozícii diel, t. j. pri využívaní času ako štylistického faktora, a realizuje sa gramatickými prostriedkami.

Celkový čas všetkých troch spomínaných diel je jednosmerný. V Agátovom lese zachytáva I. Habaj udalosti v rozmedzí októbra a decembra 1938, v I. diele románu Kolonisti smerujú udalosti od prvých januárových dní roku 1938 po posledné dni toho istého roku a v II. diele zhruba od jari 1945 po leto 1946. Vzhľadom na to, že autor dokresľuje osudy svojich hrdinov aj mimo tohto lineárneho času, t. j. vracia sa s nimi do minulosti, príp. dokresľuje súčasné (vo vzťahu k celkovému času) dianie z pozícií minulých historických udalostí, v horizontálnej rovine vzniká množstvo prestupov, ktoré autor štylisticky stvárňuje. Z tohto hľadiska existuje úzka súvislosť medzi časom postáv a historickými udalosťami — navzájom sa prestupujú a takmer vždy ide o vyrozprávanie dramatickej historickej doby prostredníctvom osudov ľudí v nej, teda o osudy hrdinov v historických udalostiach. Pritom objektívna lineárnosť historických udalostí a lineárnosť celkového času sú v opozícii k času postáv a z tejto opozície vyplýva funkcia času ako štylistického faktora v spomínaných dielach.

2. *Historické udalosti* sa v Habajovom románe Kolonisti uplatňujú v dvoch líniách: subjektívne, t. j. v prežívaní fiktívnych postáv a objektívne, keď autor akoby mimo fiktívneho deja informoval autenticky, objektívne o historickej udalosti, uvádza akoby kronikársky (nezávisle na osudoch postáv) súvislosti a okolnosti, ako k nim dochádzalo, napr.

Druhého septembra tisíc deväťsto štyridsaťštyri vyhlásili v okresnom meste mobilizáciu mužov vo veku od dvadsať do štyridsať rokov... *Večer toho istého dňa odpochodovali* vojaci hore riečnym údolím, v horskom kraji, ktorý už zopár dní *ovládali* partizáni, *spojili sa* s inými povstalcami, *pomáhali* im budovať obranné postavenia, protitankové zátarasy, zákopy. Od Nitry *postupovalo* k severu nemecké vojsko. (II., s. 53)

Zasadenie historických udalostí do celkového času diela uskutočňuje I. Habaj prostredníctvom morfologickej kategórie času — tvarmi slovesa a lexikálnymi prostriedkami. Zo slovesných časov je najčastejší minulý čas, keďže buď ide o udalosti minulé vo vzťahu k celkovému času, alebo súčasné s rozprávačským časom, ktorý je nepríznakovo v minulom čase (porov. ďalej). Na niektorých miestach však autor prostredníctvom autorskej reči funkčne využíva historický prézent na vyjadrenie minulých udalostí z niekoľkých príčin: a) na zobrazenie, opis udalostí vzdialených od času diela, b) na zdôraznenie plynutia, monotónneho priebehu udalostí, resp. trvania vecí prírodných v protiklade s dramatickosťou a dynamickosťou života ľudí v nich, c) v spojení s 3. gramatickou osobou na vyjadrenie gnómickej, všeobecnej platnosti, kronikárskosti, napr.

Po vzniku Československej republiky, a či presnejšie o dva-tri roky neskôr, keď bola v roku tisíc deväťsto devätnástom uzákonená pozemková reforma, *pohýnajú sa* zo severnejších oblastí dolu k Dunaju tisícky drobných slovenských ľudí... *Zakladajú* osady-kolónie, *trpia* chorobami, nedostatkom, v pote, odriekaní *zušľachťujú* zem, pomaly *sa vzmáhajú*...

A zatiaľ poniže chotárov nových osád pokojne *plynie* k moru tá istá rieka, čo tu tiekla pred stáročiami. Dunaj si neprestajne *mumle* svoju cudnú pesničku. Ako pred rokmi, aj dnes *pozerá* na nové ľudské pokolenie, ktoré *sa* práve *hmýri* na jeho brehu... (I, s. 13—14)

Subjektívne sa historické udalosti realizujú v osudoch postáv, v ich prežívaní času, stávajú sa teda súčasťou času postáv a tým sa už zaraďujú do mikročasu diela.

Historické udalosti majú teda v spomínaných dielach tieto funkcie: a) tvoria rámec rozprávania a v tomto prípade sú prakticky mimo času diela ako historicky platné a nemenné; b) tvoria rámec pre konanie postáv v diele, historicky ho predurčujúc a determinujúc.

3. *Celkový čas diela.* — Vzhľadom na to, že ide o diela s otvoreným časom, ich celkový čas bude určovaný dvoma faktormi: a) lineárnym plynutím historického, spoločenského času, ktorý tvorí rámec rozprávania v prípade všetkých troch diel (to je určenie celkového času diela zvonka), b) lineárnym plynutím rozprávačského času (to je určenie času znútra, z mechanizmu prózy).

Celkový čas diela sa realizuje tak v pásme rozprávača, ako aj v pásme postáv. V pásme rozprávača je najviac spätý s autorskou rečou, prostredníctvom ktorej sa realizuje tzv. rozprávačský čas. Celkový čas je vo všetkých troch dielach prítomný vo vzťahu k rozprávačskému času, ktorý lineárne smeruje od istého presne určeného (resp. identifikovateľného) časového údaja v kalendári k nejakému inému presne identifikovateľnému dátumu, napr.

Sedia na otesaných klátoch, *pofajčievajú,* cez prižmúrené mihalnice *pozerajú* k oblohe, *natŕčajú* tváre tuhému jarnému slnku, ktoré tento rok začalo hriať nezvyčajne skoro, tak zavčasu, že to ani dobré nie je, veď je sotva tretina apríla, a všetko už *kvitne, odkvitá, pučí, nalieva sa* miazgou, ak teraz *príde* studená noc, ak *sa* čas *zopsuje* a *svitne* mrazivé ráno, *zhoria* belostné záhrady skôr, než sa človek *nazdá,* razom *bude* po radosti... (II., s. 8)

Z kontextu diela je jasné, že „tento rok" je rok 1945, ostatné časové údaje potrebné na zaradenie do historického času obsahuje aj úryvok.

Základným morfologickým stvárnením času autorskej reči, teda rozprávačského času, je tzv. gnómické préteritum (porov. Mistrík, 1977, s. 411). Kým však spoločenský, historický čas je objektívne lineárny a nemožno

v ňom udalosti meniť a preskupovať podľa ľubovôle, rozprávač môže vypovedať o udalostiach, ktoré môžu byť vo vzťahu k rozprávaniu prítomné, minulé či budúce. Tento moment ovplyvňuje striedanie gramatických foriem času v rámci celkového času diela. Do štylistickej roviny sa premieta tak, že autor musí pre čitateľa zrozumiteľnými prostriedkami naznačiť časové vzťahy medzi udalosťami. Týmito prostriedkami pre I. Habaja sú morfologické kategórie času a lexikálne prostriedky, v sémantike ktorých je zahrnutý časový údaj. V rámci morfologickej kategórie času je zaujímavé využívanie opozície foriem minulého a prítomného času pri vyjadrovaní prestupov na lineárnej časovej osi. Pre všetky tri rozoberané diela takmer bez zvyšku platí, že zlom v lineárnom toku rozprávania je sprevádzaný zmenou gramatických foriem času. Keď sa teda autorská reč do zlomu realizovala formami minulého času, zlom je naznačený vystriedaním týchto foriem času formami prítomného času a naopak. Napr.

... Republika ich *privinula* na prsia ako vlastné deti a oni ju za to *zradia*. Za Dunaj, všetci, bez milosti, hneď! — *chrčal*, kvílivo *zavýjal*, akoby *potratil* rozum.

Jakubec ho však *vníma* len ako vo sne. Už *má* pred očami tú jeseň pred rokmi ... (I., s. 72)

Pri zložitejšom „putovaní" po časovej osi I. Habaj naznačuje návrat k momentu rozprávania formami prítomného času, akoby chcel zdôrazniť, čo sa deje v rozprávanom príbehu „práve v tejto chvíli". Tento spôsob riešenia časových vzťahov je u I. Habaja ešte doplnený lexikálnymi prostriedkami. Lexikálne prostriedky používané na zvýraznenie celkového času diela sa výrazne odlišujú od tých, ktoré I. Habaj využíva na vyjadrenie času historických udalostí. Kým v prvej skupine prevládajú časové určenia, ako *v tejto chvíli, v túto jar, včera i dnes, sotva niekoľko minút*, zdôrazňujúc časovosť a akoby aj predurčenosť a nevyhnutnosť udalostí, druhá skupina lexikálnych prostriedkov (na vyjadrenie času historických udalostí) zasadzuje príbeh do „vonkajšieho" času, poukazuje von z príbehu, napr. *na sklonku poslednej marcovej noci, v štyridsiatom štvrtom v júni, májová noc tridsiateho ôsmeho roku, začiatkom dvadsiatich rokov* atď.

V rámci rozprávačského času za zmienku stojí aj čas uvádzajúcich viet. Najčastejšie sa realizuje tvarmi minulého času — to je nepríznakové vyjadrenie. Na miestach s väčším dramatizmom však autor využíva prézent, čím na tieto miesta vnáša napätie, vyplývajúce z protikladu medzi plynutím rozprávania a prítomným časom, napr.

— Hela, kdeže si bola, nevidela som ťa? — *prikročí* mať k poslednej dcére.
— Kde som bola, tancovala som ...

– Hej? No dobre, keď tancovala, tak tancovala. A ktože je ten tvoj tanečník? – *spýta sa* mať už pokojnejšie.
– Taký, ani neviem, – *mykne* Helena ramenami.
– A ktože to má vedieť? – *povie* Katarína.
– Lajoš sa volá, – *zachichoce sa* Lojzka. (I., s. 134)

Formy prítomného času v uvádzacích vetách (protikladné k formám minulého času uvádzacích viet v predchádzajúcom texte) dávajú tušiť drámu, ktorá vrcholí pri poznaní národnej príslušnosti príslušného tanečníka.

V pásme postáv sa celkový čas diela premieta do času dialógov, t. j. do priamej reči. Čas dialógov sa riadi vlastnými osobitnými zákonitosťami — závisí od momentu prehovoru postavy (porov. Mistrík, 1977, s. 408). V dielach s časovými prestupmi na osi rozprávania je potom dialógový čas buď zhodný s celkovým časom diela, alebo nie je zhodný — vtedy vytvára tzv. spomienkový čas: gramatické formy času vychádzajú zo vzťahov k momentu prehovoru postavy, ale zároveň sú minulé vo vzťahu k času rozprávania.

4. *Čas postáv.* — Základnú líniu času postáv v rozoberaných dielach by sme mohli nazvať tzv. kalendárovým časom. Je to reálny čas života postáv, v ktorom je obsiahnutý zmysel ich života — primknutosť k zemi, zdôraznená striedaním ročných období a v súvislosti s nimi aj poľnohospodárskych prác, napr.:

Do polovice októbra mali kukuricu pod strechou. V nedeľu predpoludním dokončievali dievčence a Janko šúpanie poslednej fúry, čo im zvýšila z predchádzajúceho večera. Katarína varila obed a Peter so synom Paľom šli hneď zrána na voze Nad vŕby, aby tam na hŕbach navŕšené tekvice naložili a doviezli domov. (I., s. 213)

Už po prečítaní niekoľkých strán z ktoréhokoľvek zo spomínaných diel si čitateľ všimne časté uvádzanie časových údajov na zdôraznenie kalendárového času postáv. A čitateľ podvedome cíti, že ho autor týmto spôsobom krok po kroku, chvíľu po chvíli vedie k prelomovému okamihu, k nezvrátiteľnej historickej udalosti, zakotvenej v historickom dátume. Práve „v tomto okamihu" sa v diele kríži línia kalendárového času postáv s časom historických udalostí, nastáva zosubjektívnenie historických udalostí v čase postáv, zaradenie do mikročasu diela.

Ohraničenie času postáv celkovým časom diela má iný charakter. Keďže autor-rozprávač vypovedá o udalostiach rámcovaných nielen lineárnym časom próz, ale dokresľuje aj ich osudy mimo tohto času, často sa v rozoberaných prózach dostávajú vedľa seba udalosti s rôznym umiestením na lineárnej časovej osi: jedna, ktorá je prítomná vo vzťahu k rozprávanému

príbehu, teda i jej čas je v súlade s gnómickým préteritom diela, a druhá, ktorá je minulá vo vzťahu k rozprávanému príbehu, je teda spomienkou. Pre čitateľa — v záujme správneho percipovania diela — je dôležité, aby tento rozdiel vedel odlíšiť. Ako mu v tom pomáha autor? I. Habaj túto situáciu štylisticky rieši rozličným spôsobom. V menšom útvare, akým je poviedka Agátový les, ju často pozdvihne na kompozičnú úroveň a odlíši novou kapitolou. Ďalej ju naznačí striedavým využívaním gramatických foriem času — pre spomienkový čas využije tvary prézenta (čím ho zreteľne odlíši od rozprávačského času, ktorý je nepríznakovo vyjadrený gnómickým préteritom) alebo jednoducho použije časový údaj, ktorým zasadí rozprávanie do času. Miestami sa však stáva, že použité prostriedky nie sú dosť výrazné a sťažujú čitateľovi orientáciu v texte.

5. Mnohoraké podoby času i prostriedky ich vyjadrenia — či už morfologické, lexikálne alebo kompozičné, príp. ich kombinácia — vytvárajú zaujímavý rytmický pôdorys Habajových diel, pridávajú na dramatickosti príbehu a spolu s ostatnými prostriedkami spoluvytvárajú aj čitateľskú pôsobivosť spomínaných próz.

Literatúra

HABAJ, I.: Poľné samoty. Bratislava, Smena 1979. 266 s.
HABAJ, I.: Kolonisti. Zv. 1. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1980, 288 s.
HABAJ, I.: Kolonisti. Zv. 2. Bratislava, Slovenský spisovateľ 1981. 316 s.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 456 s.
SLOBODNÍK, D : Cesty k próze. Bratislava, Tatran 1981. 392 s.

Ferdinand Buffa

NÁZVY TYPU **MUŠACINEC** A **KURÍN** V SLOVENČINE

1. Pomenovania trusu niektorých domácich zvierat sa v spisovnej slovenčine tvoria od príslušných vzťahových adjektív sufixom *-inec*, napr. *mušacinec/mušinec, blšacinec/blšinec, husacinec, myšacinec, kozacinec, kobylinec* „konský trus", *holubinec* a pod. Ako hovorové sa v Slovníku slovenského jazyka[1] hodnotia podoby *koňacinec, kuracinec* a *kravinec*. K názvom *kravinec, koňacinec* nemáme v súčasnom jazyku fundujúce ad-

[1] Slovník slovenského jazyka. Zv. 1. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 728, 793, 765.

jektívum na *-ací/-í*, preto tieto názvy pokladáme za desubstantíva (pričom pri názve *koňacinec* sa predpokladá rozšírený sufix *(-acinec)*. Svojou slovotvornou štruktúrou sem patrí aj hovorový výraz *človečinec* „ľudský výkal", ktorého slovotvorným základom je adjektívny tvar *človečí*. Slová tohto druhu sú známe aj v nárečiach, kde je však situácia oveľa komplikovanejšia.

2.1. Aj v slovenských nárečiach[2] ako názvy trusu niektorých domácich zvierat prevládajú deadjektívne odvodeniny so sufixom *-inec*. Pritom tie isté podoby ako v spisovnom jazyku, teda *mušacinec, husacinec, kuracinec, blšacinec,* prevažujú v strslov. a zápslov. nárečiach. Miestami sa však vyskytujú aj podoby *mušačinec* (časté najmä v zápslov., ale aj v strslov. nárečiach), ďalej *husačinec, kuračinec, blšačinec* (najmä v Nitr. a Tekov., zriedkavejšie aj inde v strslov. nárečiach, okrem Oravy, Liptova, Novohradu a Gemera), teda s alternáciou *c/č* v slovotvornom základe. Ojedinele (najmä v Bratisl., ale i v dol. Trenč. a v dol. Tekove) sú známe aj podoby *muchačinec,* zriedkavejšie aj *muchacinec,* teda bez alternácie *ch/š* v slovotvornom základe.

Vo väčšine východoslov. nárečí (v Zempl. však iba na okolí Humenného) a na Záhorí prevažujú podoby typu *mušinec, husinec, kurinec, blšinec,* teda tiež so sufixom *-inec,* ale od slovotvorného základu typu *muší, husí, kurí, blší.*

2.2. Sufix *-inec* v názvoch zvieracieho trusu sa v nárečiach vyskytuje v niekoľkých variantných obmenách. Predovšetkým je to podoba *-ínec,* častá v sevzáp. časti Slovenska (najmä v hor. Trenč. a na Orave, miestami aj v hor. Nitr., hor. Tekove, Novohrade a ojedinele aj inde). Tam sú teda podoby typu *mušacínec,* resp. *mušačínec* (sev. Trenč.), *husacínec,* resp. *husačínec, kuracínec,* resp. *kuračínec* a pod. Ďalej je to forma *-ienec,* častá najmä v Lipt. a vo Zvolen. (a miestami aj na záp. Spiši, v Gemeri a Honte). Sú to podoby typu *mušacienec,* resp. *mušačienec* (záp. Zvolen.) alebo *muchacienec* (str. Liptov), *husacienec,* resp. *husačienec, blšacienec,* resp. *blšačienec* a pod.

V záp. Šariši, záp. Above, v sev. Zempl. a vých. Gemeri sú aj podoby so samostatným, i keď štruktúrne blízkym sufixom *-enec,* teda napr. *mušenec, husenec, kurenec, blšenec* a pod. Ojedinele sa vyskytujú aj formy s variantom *-anec: mušanec, husanec* a pod. (sev. od Humenného a záp. od Košíc).

2.3. Zriedkavejšie sa vyskytujú v nárečiach názvy zvieracieho trusu odvodené aj inými sufixmi. Štruktúrne príbuzné so sufixom *-inec* (teda

[2] Materiál čerpáme z nášho Atlasu slovenského jazyka III, Tvorenie slov, Bratislava, Veda 1978—1981.

s prvou časťou *-in-*, resp. *-ín-*, *-ien-*) sú názvy so sufixmi *-inco*, *-ienco*, napr. *mušinco* (záp. Abov), *mušačienco* (záp. Tekov); *-ienko*, napr. *mušacienko*, resp. *mušačienko* (juž. Tekov); *-inok*, napr. *muchačinok*, *kuracinok*, *blšačinok* (sev. od Topoľčian), *husacinok* (sev. od Topoľčian a juž. od Levíc); *-ienka*, napr. *mušienka* (juž. od Krupiny), *blšienka* (juž. Tekov). Sem patria aj názvy typu *mušacín*, *kuracín*, *husacín*, *blšacín* so sufixom *-ín* (sev. od Považ. Bystrice).

2.4. V menšej miere sa pri označeniach trusu vyskytujú v nárečiach ešte aj názvy s inými sufixmi. Sú to predovšetkým podoby so sufixom *-ačka*, napr. *mušačka*, *husačka*, *kuračka*, *blšačka*, ktoré prevládajú v zemplín. nárečiach (okrem sev. okolia Humenného). Strslov. podoba *blšačka*, známa z okolia Ban. Bystrice a z vých. Liptova, je utvorená sufixom *-ka* od adj. *blšací* (teda s alternáciou *c*/*č*). Ďalej sú to zriedkavo sa vyskytujúce podoby so sufixom *-ek*, napr. *mušaček*, *kuraček*, *blšaček* (juhozáp. cíp Trenč.) a so sufixom *-ník*, napr. *mušacník* (str. Gemer a vých. od Brezna).

3.1. Z nášho opisu vychodí, že v slovenských nárečiach sa pomenovania trusu zvierat tvoria od adjektív rozličnými sufixmi. Najčastejšie sú to názvy so sufixom *-inec* (strslov. — zápslov. *mušac-inec*, vých. slov. a záhor. *muš-inec*), miestami aj sufixy *-ínec* (najmä zápslov. s presahom do strslov.) a *-ienec* (strslov.). Sufix *-inec* (známy v tomto význame aj v češtine) vznikol spojením sufixov *-in* (pravdepodobne adjektívneho pôvodu[3]) a *-ec* (s pôv. deminutívnym významom). Potom by podoby typu *mušacín*, *kuracín*, *blšacín* (z hor. Trenč.) mohli byť zvyškom starších (prvotných?) podôb s *-in*, ktoré sa zmenilo na *-ín* podobne ako pri názvoch typu *kurín*, *včelín* (strslov. aj *kurien*, *včelien*), ktoré sú pomenovaním istého typu zariadenia. O tom, že druhá zložka *-ec* v sufixe *-inec* je tu s pôv. deminutívnym významom, svedčia paralelné podoby *mušač-ienco* (resp. výchslov. *muš-inco*), *mušac-ienko*, *muchac-inok*, *muš-ienka*, v ktorých je tiež druhou zložkou sufixu pôv. deminutívna prípona (*-co*, *-ko*, *-ok*, *-ka*). Vývin teda mohol ísť od (prvotných, adjektívnych?) foriem typu *mušacin*, miestami aj zdĺžených na *mušacín* (analogicky ako pri adj. *bratov:* na juhzáp. Slovensku je *bratóv*) a potom pribraním (substantívnych, pôv. deminutívnych) sufixov *-ec* (najčastejšie), *-co*, *-ko*, *-ok*, *-ka* mohli vzniknúť dnešné podoby typu *mušacinec* (miestami aj *mušacínec*), *mušacienco*, *mušacienko*, *muchacinok*, *mušienka*.

Okrajové výchslov. (najmä výchšariš. a výchabov.) názvy typu *kurenec*, teda so sufixom *-enec*, majú analógiu v zápslov.-strslov. názvoch mláďat v pl. typu *kurence*, *húsence* (k pôv. sg. *kurenec;* porov. napr. podobné slovo *mládenec*). Ojedinelé formy typu *kuranec* pokladáme za variantné podoby

[3] Porov. HOLUB, J. — KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník jazyka českého. Praha, Státní nakladatelství učebnic 1952, s. 461.

ku *kurenec* so zmenou *e* > *a* podobne ako v adj. typu *hliňaný, skuraný, bľašaný* a pod.

Okrajové výchslov. (zemplín.) názvy so sufixom *-ačka (mušačka)* súvisia s paralelnými pomenovaniami v susedných ukrajinských nárečiach *husiačka, kuriačka.*[4]

Ojedinele sa ešte vyskytujú strslov. podoby so sufixom *-ka (blšačka), -ník (blšacník)* a zápslov. so sufixom *-ek (blšaček),* teda pomenovania so sufixmi, ktoré sú všeobecne pri názvoch vecí azda najfrekventovanejšie.

3.2. Podľa nášho materiálu vychodí nám takáto charakteristika odvodených názvov zvieracieho trusu v slovenčine: Predovšetkým je to absolútna prevaha názvov so sufixom *-inec* v nárečiach a tieto podoby sa dostali aj do spisovnej slovenčiny. V nárečiach sa však uvedené formy vyskytujú v rozličných hláskoslovných alternáciách, a to tak v sufixe (typu *mušac-inec/inec/ienec*), ako aj v slovotvornom základe (typu *mušac-/mušač-/muchac-/mušat-inec*). Odrážajú sa v tom rozličné hláskoslovné pomery jednotlivých nárečových systémov. Slovotvorná alternatívnosť fundujúcich slov typu *mušací* (strslov.-zápslov.) — *muší* (výchslov. a záhor.) dala vznik alternatívnym podobám typu *mušacinec* (strslov.-zápslov.), *mušinec* (výchslov. a záhor.), známym — v obmedzenom rozsahu — aj v spisovnom jazyku.

Okrem toho sú v nárečiach miestami aj podoby s inými sufixmi. Sú to predovšetkým sufixy typu *-ín, -inco, -inko, -inok, -inka,* ktoré geneticky súvisia s príponou *-inec* (svojou prvou zložkou *-in*) a tým umožňujú jej výklad. Ďalej sú to názvy so sufixmi *-enec, -ačka,* zriedkavejšie aj s *-ka, -ník* a *-ek,* ktoré svedčia o samostatnej slovotvornej aktivite jednotlivých nárečových mikrosystémov.

4. V štruktúre poľnohospodárskych stavenísk sú aj stavby (chlievy, maštale) na umiestenie a chovanie domácich zvierat. Tieto stavby majú samostatné pomenovania. V spisovnej slovenčine sú to najmä názvy so sufixom *-iareň (koniareň, kraviareň, ovčiareň, psiareň), -inec (husinec, ovčinec, holubinec, psinec)* a *-ín (kravín, kurín, včelín).* V nárečiach je situácia pri slovách tohto druhu oveľa jednoduchšia.

4.1. Samostatne hospodáriaci roľníci si spravidla nemohli dovoliť veľa samostatných stavieb, preto je nárečové názvoslovie v tejto oblasti oveľa chudobnejšie. Na vidieku sa muselo spravidla vystačiť s maštaľou (pre rožný dobytok, kone, prípadne aj hydinu) a s chlievom (pre ošípané aj hydinu). Preto v našich nárečiach sú najfrekventovanejšie názvy *maštaľ* (najmä v zápslov. a strslov. nárečiach), *stajňa, stajeň* (časté vo výchslov. náre-

[4] Porov. TRIPČENKO, B.: Slovar' ukrajins'koj movy. Kyjiv 1907—1909; heslá: *husiačka, kuriačka.* Za sprístupnený materiál ďakujem kolegovi dr. J. Doruľovi.

čiach, ďalej na Orave a v Gemeri), *stoja* (vo Zvolen. a Honte) a *chliev, chlievce, chlievky* a pod. (celoslov.). Ako zriedkavé sa vyskytujú názvy *konica* (miestami strslov.), *prasačník* (miestami strslov.), *ovčiareň*, ojedinele aj *ovčinec* (miestami strslov. a výchslov.). Celoslovenské rozšírenie majú iba názvy pre kurín a včelín.

4.2. Samostatný chlievec pre sliepky (kury) má v slovenských nárečiach názvy utvorené od slova *kura* ako slovotvorného základu: v zápslov. nárečiach je to *kurín*, v strslov. *kurín* (v ich záp. časti), miestami aj ako *kurien* (str. Liptov, Zvolen a Hont.), resp. *kuríň* (sev. Tekov) a *kurieň* (Zvolen), teda so sufixom *-ín* a s jeho variantmi *-íň, -ien, -ieň*. Okrem toho v strslov. nárečiach sú aj tvary so zloženým sufixom *-inec: kurinec* (najmä v Gemeri, miestami aj v Liptove a na Orave, kde sa vyskytuje aj variantná podoba *kurienec*, známa aj v Novohrade). Vo výchslov. nárečiach a miestami aj v záhor. (najmä sev.) i kysuc. nárečiach sa vyskytuje podoba *kurník* (výchslov. *kurnik*) so sufixom *-ník*.

Analogická slovotvorná situácia je aj pri pomenovaniach drevenej konštrukcie pre úle s včelami: v zápslov. a strslov. nárečiach prevláda názov *včelín* (pri Kremnici aj *včelíň*, miestami v strslov. aj *včelien* a *včelieň* ako pri *kurien — kurieň*), teda so sufixom *-ín*. Ďalej sú to strslov. podoby so sufixom *-inec: včelinec i včelienec* (ako *kurinec — kurienec*) a výchslov. *včelník (pčolňik, pčoľňik)* so sufixom *-ník*. Okrem toho sa ojedinele vyskytujú aj podoby *včelinok* (pri Trebišove), *včelínok* (vých. Gemer) a *včelárnik* (pri Sabinove) so sufixmi *-inok, -ínok* a *-árnik* (o hláskoslovných zmenách slovotvorného základu porov. v Atlase slovenského jazyka I[5]).

5. Ako názvy konštrukcií na umiestenie hydiny, najmä sliepok a včelstiev sú v slovenských nárečiach najrozšírenejšie desubstantívne názvy so sufixom *-ín: kurín* a *včelín*, ktoré v zápslov. nárečiach absolútne prevažujú a sú vo väčšine aj v strslov. nárečiach, lebo variantné podoby *kuríň, kurien, kurieň* (a podobne aj *včelíň, včelien, včelieň*) sú len sporadické (najmä vo Zvolen. a v Liptove). Na východnom okraji strslov. nárečí (od Oravy cez Liptov až po Gemer, kde je najčastejšia) je častá podoba so sufixom *-inec: kurinec, včelinec*, miestami (na Orave, v Liptove a v už. Honte) aj vo forme *kurienec, včelienec* s variatným *-ienec*. Vo forme *kurinec* a *včelinec* (prevažujúcej v Gemeri) je (pôvodne deminutívny) sufix *-ec* podobne ako v zriedkavej podobe *včelínok* sufix *-ok*.

Vo výchslov. nárečiach (a okrajove aj v zápslov.) dominuje forma *kurník*,

---

[5] ŠTOLC, J. — BUFFA, F. — HABOVŠTIAK, A. a kol.: Atlas slovenského jazyka. 1. Časť prvá. Mapy. Časť druhá. Úvod, komentáre, materiály. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968. 303 máp + 199 s.

včelník so sufixom *-ník*, častým pri pomenovaniach miesta (porov. napr. *plevník, popolník, ihelník, oselník, sviečnik, kvetník* a pod.).

6. Porovnanie uvedených dvoch skupín odvodených názvov v slovenských nárečiach nám umožňuje urobiť niektoré závery. Predovšetkým sa ukázalo, že počet odvodených slov v istom slovotvornom type závisí najmä od mimojazykových faktorov: čím je mimojazyková skutočnosť, na ktorú sa istý slovotvorný typ vzťahuje, členitejšia, bohatšia, tým viac je aj odvodenín tohto typu. Preto je v nárečiach pomerne hodne odvodených názvov pre zvierací trus, s ktorým obyvateľ dediny veľmi často prichádzal do styku či už ako s javom nežiadúcim (taký je napr. *mušinec, blšacinec, myšacinec*) alebo naopak, veľmi užitočným (ako je napr. *kravinec, kobylinec, husacinec*). Je zaujímavé, že najužitočnejšie z nich, a to trus od kravy a ovce, majú aj samostatné lexikálne pomenovania: *lajno* a *bobok*, ktoré sa častejšie používajú ako ich paralelné odvodené názvy. Iná situácia je pri nárečových názvoch poľnohospodárskych stavísk pre zvieratá: špecializovaných stavieb, t. j. len pre istý druh zvierat bolo na dedine neveľa, takže celoslovenské sú iba odvodené názvy *kurín/kurník* a *včelín/včelník*, kým ostatné (ako *koniareň, ovčiareň*) sa vyskytujú iba sporadicky. Iná situácia je v spisovnom jazyku, ktorý potrebuje — najmä v novších časoch — aj také názvy, ako je *kravín, žrebčín, hydináreň, králikáreň, teľatník, zverník* a pod.

S mimojazykovou skutočnosťou, t. j. s faktom, že ide o pomenovanie vecne si blízkych reálií, zaiste súvisí aj to, že niektoré derivácie majú aj „neštruktúrny" význam. Tak napr. sufix *-inec* je typický pre názvy zvieracieho trusu. Ale v spisovnom jazyku sú známe názvy s týmto sufixom aj v miestnom význame. Také sú napr. názvy *prasačinec, holubinec, ovčinec, husinec, kozinec, vlčinec, psinec*. A naopak, v niektorých nárečiach (pri Považ. Bystrici) aj názvy typu *kuracín, husacín, mušacín* znamenajú zvierací trus, hoci všeobecne sufixom *-ín* sú odvodené predovšetkým pomenovania ochranných zariadení pre zvieratá (pravda, od substantívneho slovotvorného základu). Ďalej okrem formantu *-inec* máme v tomto význame v nárečiach aj sufixy *-inco, -inok, -ienko, -ienka*, teda *-in* + *iný* (deminutívny) *sufix*. Z toho usudzujeme, že oba tieto sufixy, t. j. *-ín* a *-inec* možno geneticky súvisia, a to cez pôv. *-in* adjektívneho pôvodu (t. j. *kurin chliev — kurín, kurací trus — kuracinec*). Podrobný historický výskum (alebo aspoň materiál) zaiste vnesie do toho viac svetla.

Súvislosť názvov z oboch rozoberaných skupín, týkajúcich sa sveta zvierat, dokumentuje aj ich paralelný vývin, čo môže byť dôsledkom alebo ich príbuzného pôvodu, alebo neskoršieho vzájomného ovplyvňovania vzhľadom na ich blízkosť. A tak ako máme podoby *kurín, kurien*, máme aj formy *kuracínec, kuracienec* namiesto častejšej formy *kuracinec*.

Pri uvedených názvoch oboch sémantických skupín dôležitú úlohu hrá aj podoba slovotvorného základu. Pretože názvy oboch skupín sa vzťahujú na tú istú skutočnosť, t. j. na oblasť domácich zvierat, bolo dôležité, že názvy trusu sa utvorili spravidla od adjektívnych slovotvorných základov *(kurac-inec)*, kým názvy stavísk sú desubstantívneho pôvodu *(kur-ín)*. Tento fakt sa natoľko uvedomoval, že dovolil aj zmenu sufixov, a tak máme v nárečiach napr. *kuracín* so sufixom *-ín*, typickým pre názvy stavísk, ale od adjektívneho slovotvorného základu, kým názov staviska *kurín* s tým istým sufixom je odvodený od substantíva *kura*. A naopak: v strslov. nárečiach je ako názov staviska miestami aj forma *kurinec*, teda so sufixom *-inec* (typickým pre názvy trusu), ale od substantívneho slovotvorného základu. Z toho vychodí, že slovotvorný základ — a to aj z hľadiska štruktúrneho, nielen významového — je v odvodenom slove stálejšia zložka ako jeho afixálna časť.

Pre vzťah nárečí k spisovnému jazyku v oblasti tvorenia slov možno z tohto nášho materiálu urobiť, resp. potvrdiť tieto všeobecné závery: 1. Medzi nárečiami a spisovným jazykom je v oblasti tvorenia slov pomerne veľká zhoda slovotvorných prostriedkov i slovotvorných postupov. 2. Väčšie rozdiely medzi týmito dvoma útvarmi jedného národného jazyka sú najmä v tom, že spisovný jazyk v súhrne je bohatší na počet odvodených slov, a to najmä preto, lebo obsluhuje komplikovanejšiu mimojazykovú skutočnosť ako nárečia a túto skutočnosť musí aj pomenovať (v slovenčine veľmi často odvodenými názvami) a ďalej aj preto, že spisovný jazyk je i dnes slovotvorne aktívny, kým o dnešných nárečiach to povedať už nemôžeme. V dôsledku toho sa bude uvedená diferenciácia medzi nárečiami a spisovným jazykom čím ďalej, tým viac prehlbovať.

1932–1982

Od práce pravopisnej komisie v Matici slovenskej prešlo 50 rokov. Pominuli sa všetci jej riadni členovia. Ostávam sám, čo som sa na jej poradách zúčastnil ako tajomník jazykovedného odboru Matice slovenskej. Tu je za hrsť spomienok na tieto časy i niekoľko myšlienok, ktoré mi vnuká naša prítomnosť.

Gogoľ píše: „Keby som bol maliar, ... vrhol by som svetlo, odkiaľ ho nikto nečaká.“ Nenazdávam sa však, že sa mi ešte podarí vniesť do tejto veci nové, nečakané svetlo.

Prof. M. Weingart napísal, že ak sa v Európe za päťdesiat rokov niečo nezmení, do funkcie spisovného jazyka na Slovensku vstúpi čeština. Európa, aká si? Rozkolísaná, rozrušená, bez stability?

Členmi pravopisnej komisie pri Matici slovenskej boli prof. J. Vlček a J. Škultéty, V. Vážný, J. Damborský a dr. F. Šteller-Šteliar. J. Vlček na porady komisie neprichádzaval pre ďaleké cesty a nechcel sa považovať za profesionálneho odborníka filológa v užšom zmysle. Celú svoju dôveru vkladal do rúk J. Škultétyho. J. Škultéty sa nenáhlil. Prichádzaval zriedkavejšie a častejšie odchádzal pre srdcovú slabosť. Aj čakal, čo urobia v Prahe pre zbliženie češtiny so slovenčinou v komisii pri Českej akadémii vied.

V. Vážný dbal veľmi pozorne a sústavne, aby v počte zhody a nezhody medzi slovenčinou a češtinou ubúdalo v slovenčine prípadov nezhody. Keď teda V. Vážný neváhal predložiť návrh, aby sa slovenčina vzdala svetového spôsobu na pomenovanie ročných mesiacov a aby prijala spôsob český, chcel odbúrať prípad nezhody. Taká administratívna manipulácia so spisovným jazykom je omyl. A omyl je aj vidieť v ľudovej reči jediný prameň obživy spisovnému jazyku. A podobne oželel svoj návrh aj F. Šteller-Šteliar, aby sa ľudový tvar *jedon* uviedol v Pravidlách ak nie ináč tak aspoň do dvojice *jeden — jedon.*

Na odbornú terminológiu železničiarsku boli kedysi dvaja: prezident ČSD Ing. I. Viest a Ing. dr. B. Chorvát. Ak bolo treba, rozhodol J. Škultéty.

A vlaky chodia . . .

Slovenčina rástla na svojej vlastnej koľaji a vyrástla silou svojej vlastnej energie do krásneho, plného kvetu vďaka láske učencov a umelcov slovenských, čo ju pestujú, a od češtiny sa tým nevzďaľuje. Takto zakotvená má nádej na plnosť zmyslu a významu.

Záver: Vlaky chodia a nevracajú sa. Návrat do predštúrovského obdobia je nemožný.

Cyril Chorvát

Poznámka redakcie: Uverejňujeme „hrsť spomienok na tieto časy i niekoľko myšlienok", ktoré nám poslal jeden z mála žijúcich svedkov zápasu o konštituovanie slovenského pravopisu a nielen pravopisu. Pokladáme tieto spomienky za vzácny fragment a jeho zverejnením chceme prejaviť úctu i vďačnosť autorovi a v jeho osobe všetkým, ktorí sa zaslúžili o zveľadenie našej rodnej reči — slovenskej reči.

DISKUSIE

Ján Lenhardt

ADAPTÁCIA ANGLICKÝCH VOKALICKÝCH ZVUKOV [ə] A [ɜ:] V SLOVENČINE

V slovenských prekladoch z angličtiny, v daktorých našich časopisoch, ale aj v iných publikáciách (napr. v slovníkoch) sme si všimli nejednotnosť pri transkripcii výslovnosti anglických samohláskových foném krátkeho *[ə]* a dlhého *[ɜ:]* v celom rade všeobecných slov, no najmä anglických osobných a miestnych mien. Kolísanie vo výslovnosti týchto hlások sa vyskytuje aj u našich hercov, rozhlasových a televíznych hlásateľov a športových redaktorov. Napokon určitú nejednotnosť v prístupe k uvedeným samohláskam sme našli aj v našich troch významných lexikografických publikáciách, a to v Slovníku slovenského jazyka (SSJ), v Príručnom slovníku slovenskej výslovnosti (PSSV) a v Slovníku cudzích slov (SCS). Už samotný fakt, že v spomenutých príručkách sa vyskytujú odchýlky, svedčí o tom, že slovenský používateľ má ťažkosti s fonetickou realizáciou týchto charakteristických anglických vokalických zvukov. Táto skúsenosť nás viedla k tomu, že sme sa podujali preskúmať minulú, no najmä súčasnú situáciu s úmyslom pokúsiť sa o východisko. Ešte skôr, než pristúpime k analýze konkrétneho materiálu, stručne opíšeme z čisto fonetického hľadiska anglické vokalické zvuky *[ə]* a *[ɜ:]*.

Samohláskové zvuky krátke *[ə]* a dlhé *[ɜ:]* sú polozatvorené až polootvorené stredné samohlásky. Ich akustická hodnota je dosť nestála a je silne ovplyvnená najmä polohou samohlásky v slove. Možno však všeobecne povedať, že varianty dlhého vokálu *[ɜ:]* sú v priemere zatvorenejšie ako varianty krátkeho vokálu *[ə]*, ktorý v daktorých typoch spisovnej angličtiny v postavení na konci slova pred pauzou klesá až do oblasti anglickej polootvorenej stredoprednej samohlásky *[ʌ]* (= zhruba slov. *[a]*), napr. v slove *vodka* *['vɔdkə]* → *['vɔdkʌ]* (pozri Gimson, s. 124). Pre obidve anglické samohlásky je charakteristické — a to tu zvlášť zdôrazňujeme —, že pery sú pri artikulácii neutrálne. Pripomenieme ešte, že z funkčného hľadiska je pre oba vokály dôležitá okolnosť, že krátke *[ə]* sa vyskytuje len v neprízvučných slabikách (bez ohľadu na to, či je to na začiatku, v strede alebo na konci slova), napr. *again* *[ə'geˌn]* (opäť), *literature* *['litərətʃə]* (literatúra), kým dlhý vokál *[ɜ:]* sa síce spravidla vyskytuje v prízvučnej slabike v každom postavení (napr. *earl* *[ɜ:l]*, *surfing* *['sɜ:fiŋ]*, *spur* *[spɜ:]*), no občas sa s ním stretávame aj v relatívne neprízvučnej sla-

bike, resp. v slabike so sekundárnym prízvukom (napr. *team-work* [ˈti:mwɜ:k] = tímová spolupráca).

Anglické samohlásky *[ə] a [ɜ:]* sa v slovenskom fonologickom systéme nevyskytujú. Keby sme ich však predsa chceli porovnať s niečím, čo je aj v zvukovom inventári slovenčiny, mohli by sme povedať, že anglické krátke *[ə]* je približne zvuk, ktorý počujeme v slovenčine po spoluhláskach, ak ich pomenúvame nie ako pri čítaní písmen abecedy, t. j. *bé, cé, há, ká, el, er* a pod., ale ich vyslovíme akoby samostatne, teda *b, c, h, k, l, r,* čiže v skutočnosti vo fonetickej podobe *[bə, cə, hə, kə, lə, rə],* pričom druhý element týchto fonologických sekvencií predstavuje zhruba anglickú neurčitú strednú samohlásku *[ə].* Graficky môžu anglický zvuk krátke *[ə]* reprezentovať takmer všetky anglické samohláskové písmená, resp. ich kombinácie, no veľmi často je to kombinácia vokál (vokály) + spoluhláska *r,* pravda, vždy iba v neprízvučnej slabike, napr. *assembler [əˈsemblə]* = asembler (tech. termín v programovaní), *badminton [ˈbædmintən]* = bedminton, *Labour Party [ˈleɪbə ˈpa:ti]* = anglická lejboristická strana (Strana Práce). Dlhý vokalický zvuk *[ɜ:]* sa graficky znázorňuje obyčajne pomocou kombinácie samohlások *i, e, u, o* (*o* však len vtedy, ak pred ním predchádza *w,* teda v sekvencii *wor- [wɜ:]*) so spoluhláskou *r,* s výnimkou slova *colonel [ˈkɜ:nl]* = plukovník, kde v príslušnej slabike je spoluhláska *l.* Príklady: *shirting [ˈʃɜ:tiŋ]* = slov. *širting* (košeľovina), *sterling [ˈstɜ:liŋ]* = slov. *šterling, surf [sɜ:f]* = slov. *surf* (druh tanca), *Whitworth [ˈwitwɜ:θ]* = slov. *Whitworthov [vitvortov] (závit).* Tu doplníme, že v angličtine sú aj iné možnosti kombinácie vokalických grafém s grafémou *r,* v ktorých sa sekvencie čítajú buď ako dlhé samohlásky, alebo ako dvojhlásky. Nebudeme sa o tom rozpisovať, iba skonštatujeme, že tieto pomerne zložité pomery v súčasnej angličtine sa dosť nepriaznivo odzrkadľujú pri adaptácii slov, ktoré sme prevzali z angličtiny alebo ktoré bežne používame v slovenskom texte.

Keďže v slovenčine nemáme anglické samohláskové fonémy *[ə]* a *[ɜ:],* naši používatelia anglických slov často nie sú si istí, čomu majú dať prednosť — či slovenskej hláske adaptovanej vhodne podľa anglickej výslovnosti alebo sa pri výslovnosti radšej oprieť o anglickú grafiku. Boli a sú aj v prítomnosti nábehy — hoci našťastie iba ojedinelé — nahrádzať anglické samohláskové zvuky *[ə] a [ɜ:]* cudzími zvukmi *[ö],* resp. *[ő],* ktoré sa v písme označujú grafémami *ö,* resp. *ő.* Uvedieme niektoré príklady z minulosti, ale aj zo súčasnosti. Eklatantným príkladom nepochopenia veci, resp. neznalosti anglického a slovenského fonologického systému je Slovník slovensko-anglický od dr. A. Filu a J. Detricha (Ružomberok 1946). V Doslove sa na s. 640 autori slovníka otvorene priznávajú, že „vo výslovnosti sme radšej uviedli naše ‚ö' (!) a ‚ä', ktoré sú viac prijateľnejšie a po-

chopiteľnejšie od znakov, užívaných v anglických učebniciach, ktoré poslednú dobu vyšly" (citované ako v origináli). V tomto duchu potom prepisujú foneticky anglické slová *girl* (dievča), *the first* (prvý), *work* (práca), *number* (číslo), *surplus* (prebytok), *connection* (spojenie) takto: *[göl], [dhö föst], [vök], [nambö], [söplös], [khönekšön].* Ako vidieť, autori nerobia rozdiel medzi krátkou samohláskou *[ə]* a dlhou samohláskou *[ɜ:]*, t. j. v tom, či je anglická samohláska v neprízvučnej alebo v prízvučnej slabike. Netreba zdôrazňovať, že tento spôsob transkripcie dezorientuje slovenského čitateľa. Z takéhoto prístupu by sa mohlo usudzovať, že hlásky *[ö], [ő]* sú súčasťou fonologického systému slovenčiny, hoci každý Slovák dobre vie, že to tak nie je. Je síce pravda, že samohláskové zvuky *[ö]* a *[ő]* sú mnohým, najmä vzdelaným Slovákom známe z početných slov nemeckého a maďarského pôvodu v súčasnej slovenčine, napr. *föhn, röntgen, Schön, pörkölt, Földes* a pod., no nemenej je známe aj to, že slovenskí používatelia (najmä s nižším vzdelaním) vyslovia uvedené slová tak, že pôvodné nemecké, resp. maďarské *[ö]* a *[ő]* nahradia, obyčajne v hovorovom jazyku, slovenskými samohláskami *[e]* alebo *[é]*, teda takto: *fén, rentgen, šén, perkelt, feldeš.*

V celom rade súčasných slovenských prekladov z angličtiny, a to najmä dobrodružnej a detektívnej literatúry, sa stretávame v poznámkach k výslovnosti anglických slov s podobnými nevhodnými symbolmi, ktoré by mali predstavovať anglické zvuky *[ə]* a *[ɜ:]*. Napr. v preklade Herkulove úlohy od Agathy Christieovej, Mladé letá 1966, nachádzame tento fonetický prepis anglických mien vyskytujúcich sa v diele: *Curtis [körty], Hearne [hörn], Woodbury [wúdböry], Wormwood [vörmvúd], Berkshirský [böršörsky], Fergus [förgas], Ascotte [esköt], Caroline [kerölajn], Mertonshire [mörtnšajr], Circus [sörkes].* V preklade románu Čierny mustang od Karla Maya, Smena 1967 (z nemčiny síce, no z amerického prostredia), sú tieto príklady: *pleasure [pležör], sir [sör], wonderful [uandöfl].* Z ďalšieho románu, Syn lovca medveďov, Mladé letá 1969, čerpáme tieto príklady: *Bottelers Range [botölörz reindž], Devil's Head [devölz hed], house-holder [haushouldör], Madison [medisön], Murphy [mörfi], Philadelphia [filödelfiö], Powder [paudör], Snake River [sneik rivör], Washburn [uošbörn].* V preklade Priekopníci od Jamesa F. Coopera, Mladé letá 1970, sme našli slovo *Kirby [körby].* A ešte pár príkladov z dvoch prekladov A. Christieovej (Smrť na Níle, Mladé letá 1971): *Simon [sajmön], Cornelia [kórnýljö], Sterndale [störndejl], Joanna [džouänö];* (Miesto určenia neznáme, Mladé letá 1972) *Thomas [thomös], Hilary [hilöri], Jessop [džesöp], Lucas [ljúkös], Murchison [mörčisn].* Ako sme mohli postrehnúť, ani títo autori transkripcie nerobia rozdiel medzi *[ə]* v neprízvučnej slabike a *[ɜ:]* v prízvučnej slabike.

Neadekvátne sa foneticky prepisujú zvuky *[ə]* a *[ɜ:]* v anglických slovách pomocou symbolu *[ö]* aj v daktorých našich časopisoch. Napr. v pionierskom týždenníku Kamarát, 9, 1977, č. 3—4, čítame tieto príklady z hokeja: *first period [först peried], third period [ssörd peried].*

Pokiaľ by šlo iba o formálnu podobu symbolov *[ö]* a *[ő]*, mohlo by sa dôvodiť tým, že symbol môže byť hocijaký, že dôležitá je dohoda medzi autorom symbolu a čitateľom, ako sa má symbol správne realizovať, inými slovami, aj symbol *[ö]* by sa mohol použiť za predpokladu, že by sa v poznámke k symbolu uviedlo, že pri jeho realizácii sa ústa iba nastavia akoby na nemecké, resp. maďarské labializované *[ö]*, no pery sa pritom nezúčastnia na artikulácii, resp. sa nezaokrúhľujú. Takéto riešenie volia A. Osička — I. Poldauf v svojom Anglicko-českom slovníku. V Úvode slovníka autori vymedzujú zvukovú hodnotu symbolu *[ö]* takto: „... povětšině ve spojení o^r je to zvuk francouzského *-eur (peur)*, německého *ö (hören)*, ale bez špulení rtů ...". Zdá sa nám však, že v prípadoch, ktoré v tomto príspevku pertraktujeme, niet po takej dohode ani stopy, takže potom kým slovenský používateľ s nižším vzdelaním nebude rešpektovať dve bodky nad *o*, vzdelaný používateľ právom stotožní symbol *[ö]*, resp. *[ő]* s nemeckým (maďarským) labializovaným *[ö]*, resp. *[ő]*, ako ich pozná zo svojej každodennej praxe, napr. v slovách *föhn, pörkölt* a pod. Ten druhý prípad sa vyskytuje u daktorých našich hercov staršej generácie, ktorí vyslovujú anglické osobné a miestne mená, ale aj všeobecné slová s labializovaným *[ö]*, napr. *Perkins [pörkins], Murphy [mörfi], sir [sör]* a pod. A takto sa vlastne dostávame k jadru veci. Keďže anglické samohláskové zvuky *[ə]* a *[ɜ:]* nie sú labializované samohlásky, nevidíme nijaký rozumný dôvod, aby sme jednu cudziu hlásku (anglickú) nahradili v slovenskom kontexte inou cudzou hláskou (nemeckou či maďarskou).

Nakoniec si všimneme, ako sa k nadhodenému problému stavajú autori lexikografických publikácií vydavateľstva SAV Veda a Slovenského pedagogického nakladateľstva, ktorí by predovšetkým mali dbať na adekvátnu adaptáciu cudzích slov v slovenčine, pretože ich publikácie sa stávajú časom normou spisovnej slovenčiny. Bohužiaľ, musíme konštatovať, že ani na tejto úrovni nie je ešte všetko doriešené. Veď samotné Pravidlá slovenského pravopisu sa iba všeobecne vyjadrujú o výslovnosti cudzích slov v slovenčine.

V reprezentatívnom Slovníku slovenského jazyka sme našli tieto príklady na výslovnosť anglických samohláskových zvukov *[ə]* a *[ɜ:]* v spisovnej slovenčine: *girl [görl]* < *girl [gɜ:l], Bathurst [besörst]* < *Bathurst ['bæθɜ:st], Harrisburg [herisbörg]* < *Harrisburg ['hærisbɜ:g], Melbourne [melbörn]* < *Melbourne ['melbən].* Zo Slovníka cudzích slov máme dva príklady: *first [först]* < *first [fɜ:st]* a *spur [spör]* < *spur [spɜ:]* a napokon

v Príručnom slovníku slovenskej výslovnosti sa navrhuje vyslovovať anglické slovo *girl [gɜ:l]* ako *[gőrl]* alebo *[gől]*, čiže sa tu používa symbol dlhé *[ő]* ako predstaviteľ anglického dlhého zvuku *[ɜ:]*. Príkladov nie je síce veľa, no táto interpretácia anglických zvukov prekvapuje tým viac, že v mnohých iných slovách anglického pôvodu, ktoré spomínané publikácie uvádzajú, sa adaptácia tých istych anglických zvukov realizovala podľa nášho názoru adekvátne, t. j. buď podľa najbližšieho slovenského fonetického korešpondenta anglických zvukov, a to ako *[e], [er]* (zriedka aj *[ér]*), alebo podľa anglickej grafiky. Uvedené príklady sa prevažne týkajú adaptácie anglickej samohlásky *[ɜ:]* v súčasnej slovenčine. V guľatej zátvorke uvádzame pramene:

blank-verse *['blæŋk'vɜ:s]*	blankvers (SSJ, PSSV, SCS)
disbursement *[dis'bɜ:smənt]*	disbursement *[disbersment]* (SCS)
earl *[ɜ:l]*	earl *[érl]* (SCS)
flirt *[flɜ:t]*	flirt (SSJ, PSSV, SCS)
furlong *['fɜ:lɔŋ]*	furlong *[ferlong]* (SCS)
girl *[gɜ:l]*	girl *[gerl]* (SCS)
pin-up-girl *['pinʌp'gɜ:l]*	pin-up-girl *[pinapgerl]* (SCS)
Jersey *['dʒɜ:zi]*	jersey *[džerzej]* (SSJ, SCC)
New Jersey *['nju:'dʒɜ:zi]*	New Jersey *[nju džerzi]* (SSJ)
permit *['pɜ:mit]*	permit (SCS)
spurt *[spɜ:t]*	špurt (SCS)
sterling *['stɜ:liŋ]*	šterling (SSJ, PSSV SCS)
surf *[sɜ:f]*	surf (SCS)
turf *[tɜ:f]*	turf (SCS)
turner-dozer *['tɜ:nə, dəuzə]*	turnadozér (SCS)
virginal *['vɜ:dʒinl]*	virginal *[verdžinl]* (SCS)
Whitworth *['witwɜ:θ]*	whitworthov *[vitvortov]* (SCS)
Birmingham *['bɜ:miŋəm]*	Birmingham *[bermingem]* (SSJ)
Churchill *['tʃɜ:tʃil]*	Churchill *[čerčil]* (SSJ)
Guernsey *['gɜ:nzi]*	Guernsey *[gernzi]* (SSJ)
Murchison *['mɜ:tʃisn, mɜ:kisn]*	Murchison *[merčizon]* (SSJ)
Pittsburgh *['pitsbɜ:g]*	Pittsburg *[pidzburg]* (SSJ)
Vermont *[vɜ:'mɔnt]*	Vermont (SSJ)
Virginia *[və'dʒinjə, vɜ:'dʒiniə]*	Virginia *[virdžínya]* (SSJ)

Z príkladov vidieť, že pri adaptácii anglických zvukov *[ə]* a *[ɜ:]* v slovách, ktoré prešli do slovenčiny z angličtiny, resp. ktoré sa príležitostne

používajú v slovenskom texte, pôsobia dve hlavné tendencie: 1. vplyv pôvodnej anglickej výslovnosti, 2. vplyv anglickej grafiky.

Najbližším slovenským fonetickým korešpondentom anglického krátkeho *[ə]* je slovenská samohláska ***[e]***, ďalej sekvencie *[er], [ér]* a príp. aj slabičné *[r̩]*. Príklady:

boomerang *['bu:mərœŋ]* → bumerang, rock-and-roll *['rɔkən'rəʊl]* → rokendrol, sex-appeal *['seksə,pi:l]* → seksepíl, Birmingham *['bɜ:miŋəm]* → Birmingham *[bermingem];* cracker *['krækə]* → kreker, corner *['kɔ:nə]* → korner, sprinter *['sprintə]* → šprintér, evergreen *['evəgri:n]* → evrgrín, Waterloo *[,wɔ:tə'lu:]* → Waterloo *[vótrlú],* Liverpool *['livəpu:l]* → Liverpool *[livrpúl]* a pod. (porov. Lenhardt, 1981a, 1981b, 1982).

Namiesto anglického zvuku *[ə]* sa môžu občas vyskytovať aj iné slovenské samohlásky. V slove *kangaroo [,kæŋgə'ru:]* → *kenguru* sa anglické *[ə]* nahradilo slovenskou samohláskou *[u],* podobne aj v slove *plymutka* < *Plymouth ['pliməθ].* Naproti tomu pri výslovnosti anglického termínu *turner-dozer ['tɜ:nə,dəʊzə]* (stavebný stroj na zemné práce) sa v hovorovej slovenčine namiesto anglického zvuku *[ə]* používa samohláska *[a]: turnadozér.*

Anglická stredná dlhá samohláska ***[ɜ:]*** sa v slovenčine foneticky adaptuje zvyčajne ako sekvencia *[er],* zriedkavejšie ako *[ér],* napr. *girl [gɜ:l]* → *girl [gerl], flirt [flɜ:t]* → *flirt [flert], Birmingham ['bɜ:miŋəm]* → *Birmingham [bermingem], Churchill ['tʃɜ:tʃil]* → *Churchill [čerčil], spur [spɜ:]* → *spur [spér], earl [ɜ:l]* → *earl [érl].* Len výnimočne, a to v nižšom štýle, sa vyskytuje krátke *[a]* namiesto anglického *[ɜ:],* napr. *furnace ['fɜ:nis]* (vysoká pec) → *fanes.* Slovo k nám prešlo z americkej angličtiny a jeho slovenskú výslovnosť možno azda vysvetliť z nespisovnej výslovnosti tohto slova *['fa:nəs]* vo východnom variante americkej angličtiny.

Vplyv anglickej grafiky je badateľný vo výslovnosti napr. týchto anglických slov v slovenčine:

permit *['pɜ:mit]* → permit, purser *['pɜ:sə]* → purser (zamestnanec na lodi, ktorý vedie účty a má na starosti zásobovanie, výplatu miezd a pod.), surf *[sɜ:f]* → surf, Vermont *[vɜ:'mɔnt]* → Vermont, Virginia *[vɜ:'dʒinjə]* → Virginia *(virdžínya),* Jersey *['dʒɜ:zi]* → jersey *[džerzej],* Whitworth *['witwɜ:θ]* → whitworthov *[vitvɔrtov]* (závit), Hampshire *['hæmpʃə]* → hempšír, hampšír a mnohé iné.

V jazykovej praxi sa často váha, ktorý z dvoch vyššie uvedených spôsobov možno použiť. Skúsenosť je tá, že veľmi často zvíťazí grafika, najmä ak sa neprieči spôsobu kombinácie hlások v slovenskom jazyku. Napr. v slove *flirt* sa používajú oba výslovnostné varianty — *[flirt]* aj *[flert].* Podobne *[girl]* aj *[gerl], [virdžinál]* aj *[verdžinál].* Zdá sa však, že v súčasnosti nado-

búdajú prevahu grafické varianty. Ich výhoda je v tom, že ponechávajú vzťah aj ku grafike anglických slov, čo sa pokladá za výhodné najmä pri osobných a miestnych menách.

Zhrnujeme. Začali sme, nazdávame sa, oprávnenou kritikou prepisovania (a teda aj vyslovovania) anglických stredných — neurčitých vokálov *[ə]* a *[ɜ:]* v slovenčine pomocou cudzích grafém *ö* a *ő*. Na početných príkladoch sme sa usilovali dokázať, že takáto prax je pre súčasnú slovenčinu neúnosná. Uviedli sme celý rad existujúcich možností adaptácie týchto zvukov v slovenčine, z čoho by sme mohli dedukovať tieto závery:

1. Neobstojí prax prepisovať a teda aj vyslovovať anglické samohláskové zvuky *[ə]* a *[ɜ:]* v slovenských slovách prevzatých z angličtiny pomocou nemeckých, resp. maďarských labializovaných zvukov *[ö]* a *[ő]*. Tento spôsob je prirodzený pri adaptácii anglického dlhého vokálu *[ɜ:]* v nemčine, ktorý sa tu transfonemizuje v podobe nemeckých stredných labializovaných zvukov, polootvoreného laxného *[œ]* alebo dlhého polootvoreného napätého *[ø:]*, napr. *girl [gœ:rl]* al. *[gø:rl]* (pozri V. Muhvič-Dimanovski, 1982) a v maďarčine, kde však anglické dlhé *[ɜ:]* nebolo nahradené dlhým predtým polozatvoreným labializovaným *[ő]*, ale krátkym predným polozatvoreným labializovaným *[ö]*, po ktorom obyčajne nasleduje konsonant, napr. *flirt [flɜ:t]* → *[flört]*, *girl [gɜ:l]* → *görl [görl]* (pozri Jakobsz-Németh, 1982).

2. Až do vyriešenia sporných otázok navrhujeme pridržiavať sa pri transkripcii súčasnej jazykovej praxe, ktorá dostačujúco naznačuje smer vývinu tým, že používa najbližšie slovenské hláskové korešpondenty *[e]*, *[er]*, prípadne aj *[ér]* a uprostred slova aj slabičné *[r̩]*. V individuálnych prípadoch, najmä v slovách, ktoré v slovenčine už zdomácneli, možno tolerovať aj iné slovenské samohlásky, a to najmä podľa anglickej grafiky, no vždy by sa mala dodržovať zásada, že fonetické (grafické) sekvencie slovenských slov z angličtiny majú byť v súlade s existujúcimi modelmi domácich slov.

3. Konkrétne anglické slová, uvedené v SSJ, PSSV a SCS, by sa teda mali vyslovovať (úplne zdomácnené písať aj vyslovovať) takto: *girl [gerl]*, *first [ferst]*, *spur [sper]*, *Bathurst [beserst]*, *Harrisburg [herisberg]*, *Melbourne [melbern]*, *Perkins [perkins]* a pod. V rovnakom duchu by sa malo postupovať aj pri označovaní výslovnosti anglických slov v slovenských prekladoch a napokon dbať na správnu výslovnosť by mali aj všetci tí, ktorí používajú slovenské slová anglického pôvodu v ústnych prejavoch (herci, hlásatelia, redaktori). Uvádzame niekoľko príkladov navrhovanej výslovnosti z vyššie kritizovaných slov:

Hearne [hern], *Curtis [kertis]*, *Fergus [ferges]*, *pleasure [pležer]*, *Murchison*

nerčison], Ascotte [esket], Woodbury [vudberi], Murphy [merfi], Sterndale [sterndejl], House-holder [haushoulder], Washburn [vošbern], Madison [medison] pod.

Literatúra

FILO, A. — DETRICH, J.: Slovník slovensko-anglický. Ružomberok, Koruna 1946. 640 s.
GIMSON, A. C.: An Introduction to the Pronunciation of English. London 1970. 320 s.
IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M. — MANÍKOVÁ, Z.: Slovník cudzích slov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 943 s.
JAKOBSZ-NÉMETH, I.: Phonological Adaptation of English Loanwords in Hungarian. In: The English Element in European Languages. Zv. 2. Zagreb 1982, s. 244—265.
JONES, D.: Everyman's English Pronouncing Dictionary. Moskva, Sovetskaja encyklopedija 1965. 538 s.
KRÁĽ, A.: Príručný slovník slovenskej výslovnosti. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1979. 644 s.
LENHARDT, J. (1981a): Konfrontačná fonetika anglických a slovenských hlások. [Skriptum.] Bratislava, Univerzita Komenského 1981. 132 s.
LENHARDT, J. (1981b): *fíčr* alebo *fičer*? Slovenská reč, *46*, 1981, s. 380—381.
LENHARDT, J.: Výslovnosť koncovej slabiky „*spoluhláska* + *er*" v anglických slovách prevzatých do slovenčiny. Kultúra slova, *16*, 1982, s. 46—47.
MUHVIČ-DIMANOVSKI, V.: The English Element in German. In: The English Element in European Languages. Zv. 2. Zagreb 1982, s. 213—243.
OSIČKA, A. — POLDAUF, I.: Anglicko-český slovník. Praha 1956. 514 s.
Pravidlá slovenského pravopisu. Red. Š. Peciar. 11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 422 s.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

Ladislav Dvonč

POMENOVANIA PEŇAZÍ VO FRAZEOLÓGII

1. Peniaz, ako sa uvádza napr. v Slovníku slovenského jazyka III (s. 54), je jednotlivé kovové alebo papierové platidlo, minca alebo bankovka.

Jednotlivé peniaze mávajú svoje pomenovanie, ktoré by sme podľa ich pôvodu mohli triediť na viac skupín, a to podľa označenia kovu, z ktorého sú peniaze, resp. mince vyrobené (napr. *zlatý, zlatník, zlotý, gulden, strieborný, strieborniak, medenák* atď.), podľa osôb, ktoré peniaze razili alebo v mene ktorých sa razili (napr. *carolus — karol, louisdor*), podľa miesta, kde sa razili (napr. *Joachimstaler — Taler*, a z toho pomenovania *toliar, tolar, dolár, daler* atď.). Niektoré pomenovania majú internacionálnu povahu, napr. spomínané pomenovanie *Taler* a jeho jednotlivé obmeny *toliar, tolar, dollar* (do slovenčiny prevzaté ako *dolár*), *daler* atď., lebo tento peniaz patrí k najrozšírenejším menovým jednotkám na svete, podobne napr.

koruna (nem. *Krone*, angl. *crown* atď.), *frank* (fr. *franc*, v Luxemburgu *frang*, tal. *franco* atď.), iné sa obmedzujú iba no niekoľko krajín alebo štátov, prípadne iba na istý štát alebo krajinu, napr. *rubeľ*. Popri bežných pomenovaniach existujú aj rozličné posmešné, žartovné alebo ironické pomenovania, napr. čes. *tác, kačka* a pod. Hláskové zmeny vedú k tomu, že neraz na prvý pohľad nevidieť súvislosť niektorých pomenovaní alebo foriem, napr. pri už spomínaných pomenovaniach *toliar, tolar, dolár (dollar), daler* atď., podobne napr. pri pomenovaní *forint* a *florén*.

2. Pomenovania peňazí, podobne ako iné pomenovania, sa vyskytujú niekedy vo frazeologických jednotkách. Peniaze predstavujú všeobecný ekvivalent, formu hodnoty všetkých ostatných tovarov (Encyklopédia Slovenska, Zv. 4, 1980, s. 305), a tak sa ľahko dostávajú do istých ustálených spojení, v ktorých sa vyjadruje alebo má vyjadriť nejaká hodnota alebo cena niečoho. Pri štúdiu frazeológie sa dnes venuje pozornosť slovám z istej sémantickej oblasti, ktoré sa vyskytujú vo frazeologických jednotkách, napr. frazeologickým jednotkám s numerickými komponentmi (Ďurčo, 1981, s. 325—332) a pod. V tomto príspevku si všimneme frazeologické jednotky s pomenovaniami peňazí, ktoré sa vyskytujú v spisovnej slovenčine. Uvedieme najprv pomenovanie peniaza, potom si všimneme spracovanie frazeologických jednotiek s takýmto pomenovaním v našej lexikografickej literatúre, a to v Slovníku slovenského jazyka (SSJ) a v práci E. Smieškovej Malý frazeologický slovník (MFS), ako aj vo frazeologickej literatúre a na základe takéhoto prehľadu podáme niektoré zovšeobecnenia.

B a b k a. — V SSJ I (s. 61) sa uvádza: *predať, kúpiť niečo za babku; nemá (nedá, nedostanete) ani babku; babka k babce, budú kapce*. MFS (s. 12—13) uvádza porekadlo *Babka k babce, budú kapce*. Ďalej sú tu spojenia *kúpiť (kupovať), predať (predávať) niečo za babku (za facku); niečo je za babku (za facku)*. Spomína sa tu aj spojenie *nedať (nemať* a pod.) *ani babku (ani babky), ani grajciara*.

V porekadle *Babka k babce, budú kapce* sa zachováva starý tvar dat. sg. *babce* s alternáciou *k/c*. Tvar *babce* treba zahrnúť medzi osobitné tvary podstatných mien vo frazeologických jednotkách (Dvonč, 1978, s. 135—193). Slovo *babka* sa — ako ukazujú uvedené spojenia — vyskytuje v spojení s predložkou *za* vo vetách so slovesami *kúpiť/kupovať, predať/predávať*. Charakteristické je aj spojenie tvaru gen. a ak. sg. so zápornými podobami slovies *nedať, nemať* a s časticou *ani*. Namiesto výrazu *babka* sa niekedy používa pomenovanie *grajciar*. Popri pomenovaní *grajciar* možno tu použiť napr. aj pomenovanie *halier (nemať ani haliera)* alebo *fuk* či *fuky (nemať ani fuka, nemať fuky)*. V MFS sa, pochopiteľne, všetky spojenia neuvádzajú, hoci sa bežne používajú.

Spomenieme ešte pôvod slova. *Babka* je staré pomenovanie drobného,

menej hodnotného peniaza, ktoré sa pôvodne vzťahovalo predovšetkým na malú striebornú uhorskú mincu, uhorský denár a čierne peniaze zo 16. stor. V etymologickom slovníku J. Holuba a F. Kopečného (1952, s. 62) je uvedené slovo *babka* s troma významami: 1. vydatá žena, 2. chrúst, 3. drobná uhorská minca, u nás v stredoveku neberná. Podľa autorov tu treba hľadať aj pôvod spojenia *„prodat (koupit) za babku, peněz jako babek"*. Autori vysvetľujú pôvod frazeologických vyjadrení, nie však pôvod používania slova *babka* na označenie peňazí. V. Machek (1968) pomenovanie *babka* nezaznamenáva. Bežný používateľ jazyka dnes ani nevie, že slovo *babka* sa predtým používalo aj na označenie peňazí.

D u k á t. — SSJ I (s. 341—342) uvádza tieto fraz. spojenia: *ani čo mu cestu dukátmi vyloží, ani čo by mu dukátmi platil.* V MFS (s. 54) je spojenie *jeden za dukát, druhý za turák.* Tieto spojenia sa zo štylistického hľadiska hodnotia ako hovorové. Vo frazeologickej jednotke *jeden za dukát, druhý za turák* sa popri pomenovaní peniaza *dukát* zároveň spomína aj pomenovanie *turák,* čím sa celková účinnosť tohto vyjadrenia ešte zvyšuje. MFS v tejto súvislosti vhodne pripomína spojenia s numerickými komponentmi *jeden za devätnásť, druhý bez jedného za dvadsať* a *jeden za osemnásť, druhý bez dvoch za dvadsať,* ktoré sú tiež myslené ironicky. P. Ďurčo (1981, s. 327) pri frazeologickej jednotke *jeden za dukát, druhý za turák* ako synonymnú FJ s numerickým komponentom spomína iba spojenie *jeden za osemnásť, druhý bez dvoch za dvadsať.*

F u k. — V SSJ I (s. 419) sa zaznamenáva spojenie *mať, nemať fuky,* ktoré nie je označené ako frazeologická jednotka. V tomto spojení sa používa kladná alebo záporná podoba slovesa, s čím sa vo FJ často stretávame (Mlacek, 1974, s. 6). No vo FJ *nemám ani fuka* sa používa iba záporná podoba slovesa a tvar gen. sg. substantíva, nikdy nie tvar gen. pl., čo je bežné aj v rovnakých vyjadreniach s inými pomenovaniami peňazí. V SSJ sa v súvislosti so spojením *mať, nemať fuky* vhodne spomína aj variant s pomenovaním *halier,* t. j. *nemám ani haliera,* hoci by bolo možné uviesť aj spojenia *nemať ani grajciara, nemať ani babky.*

G r a j c i a r. — V SSJ (s. 440) sú spojenia *zbierať grajciar ku grajciaru, nemá ani grajciara, triasť sa za grajciarom, nestojí ani za grajciar, do (posledného) grajciara* (napr. zaplatiť), *nemá rozumu ani za grajciar.* Z Kalinčiaka sa uvádza veta *Nemá smelosti ani za grajciar.* Pri spojení *do posledného grajciara* sa v slovníku uvádza synonymné spojenie *do posledného haliera.* Pri spojení *nemá rozumu ani za grajciar* je pozoruhodné to, že sa uplatňuje iba záporná podoba, hoci v spojení so slovom *groš* sa spája kladná a záporná podoba slovesa: *mať rozumu za groš, nemať za groš rozumu* (MFS, s. 65). Je zaujímavé, že popri slove *grajciar* vo FJ *zbierať grajciar ku grajciaru* sa nepoužívajú iné pomenovania peňazí, napr. *zbierať*

groš ku grošu, zbierať halier k halieru a pod. MFS (s. 64) uvádza spojenie *nedať (nemať) ani grajciara (babky).* V porovnaní so SSJ je tu menej FJ, uvádza sa tu však spojenie *nedať ani grajciara.*

G r e š ľ a. — SSJ I (s. 442) zaznamenáva FJ *nestojí (ani) zlámanú, starú, deravú grešľu* (=nestojí za nič, nemá cenu). V uvedenej FJ je pozoruhodné najmä používanie prídavných mien *zlámaný, starý* a *deravý.* Tieto a niektoré podobné prídavné mená sa používajú aj v iných FJ s pomenovaniami peňazí. Slovo *grešľa* pochádza z nem. slova *Gröschel* (zdrobnenina nem. *Groschen*). MFS neuvádza nijakú FJ s týmto pomenovaním. Vcelku sa slovo *grešľa* vo FJ využíva veľmi obmedzene.

G r o š. — V SSJ I (s. 443) sú FJ *stojí za deravý groš* (= je zlý, nanič), *nemá rozumu ani za groš* (= je hlúpy). Aj tu podobne ako pri slove *grešľa* sa používa FJ so slovesom *stáť,* ale v kladnej podobe. Prívlastkom je príd. meno *deravý,* ktoré je pri FJ so slovom *grešľa.* MFS (s. 64—65) má:

brať (mať) niečo za hotový groš (peniaz); bude za groš čertovi dieťa kolísať; byť ako za groš chleba (psík); (byť) hladný na groš; byť pri groši (pri peniazoch); dobrá rada stojí groš (a planá dva); dobrá výhovorka stojí groš; dobrá výhovorka hotový groš; judášsky groš; predať (zapredať) niekoho, niečo za judášsky groš; čo fígeľ, to groš; mať rozum za groš; nemať za groš rozumu; poznať niekoho, niečo ako starý groš; smrdieť grošom.

Za FJ možno však pokladať aj niektoré ďalšie vyjadrenia, v ktorých sa slovo *groš* už nepoužíva vo svojom pôvodnom význame, napr.

poctivo zarobené groše; poctivo zarobený groš; žobrácky groš; kúpiť niečo za lacný groš; byť bez groša; mať, nemať groše; predať niečo za dobrý groš; zarobiť pekný groš; tvrdé, ťažké groše; držať sa groša a podobne.

V SSJ sa takéto spojenia s výkladom významu spomínajú, ale nekvalifikujú sa výslovne ako FJ.

H a l i e r. — SSJ I (s. 456): *byť bez haliera, nemať ani haliera, ostať bez haliera, vyplatiť všetko do haliera, súhlasí na halier, šetriť s každým halierom.* V MFS sa heslo *halier* neuvádza. Pri slove *halier,* aj keď ide o pomenovanie, ktoré sa u nás dodnes používa, je dosť rozvinutá frazeológia.

K o r u n a. — SSJ I (s. 749): *nemám ani korunu (koruny).* Z gramatického hľadiska je dôležité pripomenúť, že sa tu vyskytuje spojenie s tvarom akuz. sg. alebo gen. sg. po slovese *nemať,* kým v iných prípadoch po slovese *nemať* býva tvar gen. sg. ako jediná možnosť, napr. *nemá ani babky, ani fuka, ani grajciara, ani haliera.* Pri slove *koruna* sa v SSJ na prvom mieste uvádza FJ *nemám ani korunu* a iba na druhom mieste v zátvorkách tvar gen. sg. *koruny.*

P e n i a z. — SSJ III (s. 54) uvádza: *poznať dakoho ako starý peniaz,*

sedí ako päť peňazí, kúpiť dačo za lacný peniaz, nebrať niečo za hotový peniaz. V MFS (s. 182) sa uvádza: *brať niečo za hotový peniaz (groš), byť pri peniazoch (pri groši), mať peňazí ako pliev, sedieť na peniazoch, vyhadzovať peniaze von oknom, za málo peňazí málo muziky.* Ako vidieť z príkladov, slovo *peniaz,* hoci sa používa vo všeobecnejšom význame, vlastne ako druhové pomenovanie, je vo FJ pomerne dobre zastúpené. Namiesto slova *peniaz* sa niekedy používa pomenovanie *groš,* iné pomenovania peňazí namiesto neho nebývajú, čo ukazuje na závažnosť postavenia *groša* v našich dejinách. Uhorská mena, ktorá platila aj na Slovensku ako na súčasti uhorského štátu do r. 1918, sa delí na 4 obdobia: *denárové* v 11.—13. stor., *grošové* v 14.—16. stor., *toliarové* v 16.—19. stor. a *korunové* v r. 1892—1918 (koruna sa používa u nás aj po roku 1918), pričom *grošové* predstavuje staršie obdobie (o tomto delení porov. Encyklopédia Slovenska IV, 1980, s. 305). Toto vymedzenie grošového obdobia zároveň ukazuje aj na čas vzniku vyjadrení so slovom *peniaz* a *groš* s frazeologickým významom. Aj slovo *peniaz* býva bližšie určené prídavným menom *hotový* (podobne ako slovo *groš*) alebo *lacný.* Pri slove *peniaz* sa vyskytuje aj numerický komponent *(sedí ako päť peňazí).* Niekedy má FJ dva významy (napr. *za málo peňazí málo muziky*). V uvedených FJ sa niekedy používa tvar nom. sg. *peniaz* (napr. *brať niečo za hotový peniaz*), častejšie býva tvar množného čísla. FJ *byť pri peniazoch* zodpovedá variantné vyjadrenie *byť pri groši.*

R ý n s k y. — SSJ ani MFS neuvádzajú FJ so slovom *rýnsky* ako pomenovaním peniaza (v rovnakom význame sa okrem substantivizovaného výrazu *rýnsky* používajú aj deriváty *rynštiak* a *rimštiak,* pričom *rimštiak* vzniklo mylným spojením so slovom *rímsky*). Slovo *rýnsky* je známe z detskej riekanky *Kolo, kolo mlynské, za štyri rýnske.*

T o l i a r. — Ani SSJ, ani MFS nijaké FJ so slovom *toliar* neuvádzajú. Je to dosť zaujímavé, ak berieme do úvahy vyššie spomínanú zmienku o existencii toliarového obdobia v uhorskej mene a ak zároveň berieme do úvahy aj to, že *toliar* patrí vo svete k najrozšírenejším menovým jednotkám. Toliarové obdobie je vo vývine uhorskej meny novšie a to by azda mohlo vysvetľovať neexistenciu FJ so slovom *toliar:* boli tu už FJ s inými pomenovaniami peňazí. Na druhej strane však korunové obdobie je ešte novšie, a jednako sa slovo *koruna* vo FJ využíva.

T u r á k. — Slovo *turák* sa podľa SSJ IV (s. 613) používa v dvoch významoch: 1. drobný peniaz v býv. Rakúsko-Uhorsku majúci hodnotu pol druha grajciara, 2. malý, drobný peniaz, peniaze vôbec. Označenie prvého významu za zastaraný je z hľadiska dnešného chápania zastaraných slov nesprávne. Pri prvom význame sa zaznamenáva riekanka *Kotkodák, štyri vajcia za turák* a príslovie *Komu kačka, komu hus, komu pol turáka.* Pri

druhom význame sa uvádzajú doklady *Štefana to ani turák nestálo* (s výkladom nič, nijaké peniaze); *Dostanete podľa ujednania, ani turáka viac, Niet človeka v celej stolici, čo by bol hoden deravý turák.* Aj tu možno hovoriť o frazeologických spojeniach *nestáť ani turák, ani turák viac, nie je hoden deravý turák.* Spojenia so slovom *turák* možno označiť ako archaické. Inak slovo *turák* sa vyskytuje vo FJ *jeden za dukát, druhý za turák,* ktorú sme spomínali pri slove *dukát* (zaznamenáva ju MFS). Tu sa slovo *turák* lepšie drží zrejme preto, že je zvukovo dosť podobné slovu *dukát.*

Prehľad FJ s pomenovaniami peňazí ukazuje, že sa používa pomerne obmedzený počet pomenovaní peňažných jednotiek. Najčastejšie ide o pomenovania peňazí z minulosti *(babka, dukát, grešľa, groš).* FJ s takýmito výrazmi sa čoraz viac nahrádzajú FJ s inými pomenovaniami peňazí, napr. s pomenovaniami *grajciar, halier.* V menšej miere sa používajú aj pomenovania peňazí, ktoré sú u nás bežné, t. j. slová *koruna* a *halier,* ako aj pomenovanie *peniaz* (ako výraz so všeobecnejším významom). Používanie niektorých starších výrazov podporuje niekedy rým alebo asonancia, napr. *Babka k babce budú kapce; Jeden za dukát, druhý za turák.* Z pomenovaní peňazí, ktoré u nás vyčleňujú jednotlivé obdobia staršej uhorskej meny do r 1918, t. j. z pomenovaní *denár, groš, toliar* a *koruna,* podľa ktorých hovoríme o *denárovom, grošovom, toliarovom* a *korunovom období,* sa najčastejšie používa vo FJ slovo *groš,* menej dnešné pomenovanie *koruna.* Slová *denár* a *toliar* sa vo FJ nevyskytujú. Pomenovania peňazí vo FJ sa často spájajú s príd. menami, najmä *starý, zlámaný, deravý, hotový, dobrý, posledný, lacný, pekný, žobrácky,* z nich najmä s prídavnými menami *starý* a *deravý.* FJ *judášsky groš* má biblický pôvod a jej pôvodný význam sa dnes aj rozširuje, čo vidieť najmä zo spracovania FJ v MFS. Inak je pozoruhodné, že aj toto príd. meno sa spája so slovom *groš,* hoci slovo *groš* sa v našich dejinách používalo neskôr. Vo FJ s pomenovaniami peňazí sa vyskytuje aj istý, pomerne presne vymedzený repertoár slovies, napr. *byť, mať, nemať, stáť, nestáť, prísť, kúpiť, predať, zarobiť, držať, brať.* V niektorých FJ sa používa kladná aj záporná podoba slovesa, napr. *mať* aj *nemať,* niekedy iba kladná alebo záporná podoba. Vyskytuje sa tu aj variantnosť a možná je aj aktualizácia, čo bežne býva aj pri iných FJ (Mlacek, 1971, s. 20—29). Okrem kladu a záporu sa v uvedených FJ uplatňujú aj FJ s konverznými výrazmi, napr. *kúpiť (kupovať), predať (predávať).* Príznačné sú aj FJ s numerickým komponentom. V niektorých FJ sa udržiavajú staršie jazykové prvky, pozostatky staršieho jazykového systému, napr. *babka k babce, budú kapce* (porov. Dvonč, 1978, s. 135—139; Mlacek, 1981, s. 198—205). Pozorovať tu aj istú dynamiku, ústup starších vyjadrení v prospech novších.

Literatúra

ĎURČO, P.: Frazeologické jednotky s numerickým komponentom. Slovenská reč, *46*, 1981, s. 325—332.

DVONČ, L.: Osobitné tvary podstatných mien vo frazeologických jednotkách. Kultúra slova, *12*, 1978, s. 135—139.

Encyklopédia Slovenska. Zv. 4. Red. V. Hajko et al. Bratislava, Veda 1980. 600 s.

HOLUB, J. — KOPEČNÝ, F.: Etymologický slovník jazyka českého. 1. vyd. Praha, Státní nakladatelství učebnic 1952. 576 s.

MACHEK, V.: Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd. Praha, Academia 1968. 868 s.

MLACEK, J.: O variantoch a aktualizácii frazeologizmov. In: Jazykovedné štúdie. 11. Jónov zborník. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 20—29.

MLACEK, J.: Klad a zápor vo frazeológii. Nedeľná Pravda, 7, 1974, č. 21, s. 6.

MLACEK, J.: K starším jazykovým prvkom v Zátureckého príslovіach. Kultúra slova, *15*, 1981, s. 198—205

Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.

SMIEŠKOVÁ, E.: Malý frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 296 s.

XII. zasadnutie Medzinárodného redakčného kolégia Celokarpatského dialektologického atlasu

V dňoch 21.—28. októbra 1982 sa v Domove vedeckých pracovníkov v Mogilanoch pri Krakove konalo zasadnutie Medzinárodného redakčného kolégia Celokarpatského dialektologického atlasu (CKDA). Konferenciu zorganizoval Inštitút slovanskej filológie Jagelonskej univerzity v Krakove a zúčastnili sa na nej dialektológovia z Poľska, Juhoslávie, Maďarska, Sovietskeho zväzu a Československa.

Na programe stretnutia boli prerokúvané problémy súvisiace s vydaním prvého zväzku atlasu, príprava druhého zväzku do tlače a všeobecné teoreticko-metodologické otázky. Na záver pripravili účastníci zasadnutia predbežný program prác na budúce obdobie. I. zväzok Celokarpatského dialektologického atlasu (tematický okruh: všeobecná každodenná lexika) je v tlači, má vyjsť r. 1983. Bude obsahovať 60 máp spracovaných na základe materiálu z približne 100 lexikálnych a sémantických otázok, príslušné komentáre a indexy. Textová časť prvého dielu bude pozostávať z úvodných statí hlavného a zodpovedného redaktora a z pomocného aparátu (fonetická transkripcia, informácie o skúmaných bodoch-lokalitách podľa vzoru OLA, zoznam účastníkov prác na atlase vo všetkých fázach prípravy).

Diskutovalo sa o korektúrach máp, komentárov a indexov I. zväzku a o príprave francúzskej verzie úvodných statí, ktorú podľa záverov diskusie budú zabezpečovať zodpovední redaktori jednotlivých zväzkov.

Sústredenú pozornosť venovali účastníci konferencie výberu máp, komentárov a indexov do II. zväzku CKDA (tematický okruh: všeobecná každodenná lexika). Národné komisie navzájom posúdili, upravili a doplnili mapy, komentáre a indexy pripravené v jednotlivých mapovacích centrách. V širokej diskusii sa porovnávali teoreticko-metodologické východiská s konkrétnou kartografickou praxou, overovala sa nosnosť zvolenej koncepcie a na základe záverov sa posudzovala preukaznosť materiálu pripraveného na publikovanie na mapách, resp. v indexoch. Tradičný problém kolektívnych prác — rôznorodosť autorských prístupov — sa redaktori CKDA usilujú riešiť tak, aby sa na jednej strane ponechala autorom dostatočná voľnosť pri interpretovaní zozbieraného materiálu a pri koncipovaní máp (po prvý raz sa jazykovo-zemepisnou metódou spracúvajú údaje z nepríbuzných jazykov), no na druhej strane, aby sa zmenšili na minimum prípadné rozdiely medzi jednotlivými zväzkami atlasu vydávanými v rôznych mapovacích centrách.

V diskusii sa hovorilo o uvedení a spracovaní údajov z jestvujúcich nárečových atlasov a riešili sa niektoré technické otázky (napr. inventár a využitie symbolov na mapách, väzba a rozsah informácií v indexoch a legendách máp atď.).

Záverečné zasadnutie venovali členovia Medzinárodného redakčného kolégia CKDA príprave programu nasledujúceho stretnutia v Moskve (1983). Budú sa

posudzovať konspekty máp do III. zväzku (tematický okruh: všeobecná každodenná lexika) a indexy pripravené na mapovanie do IV. zväzku (tematický okruh: viera, obrady, obyčaje; hudobné nástroje). Predseda Medzinárodného redakčného kolégia CKDA prof. S. B. Bernštejn (Moskva) v záverečnom príhovore konštatoval, že redakčné kolégium CKDA splnilo všetky uznesenia predchádzajúcej konferencie a pokračuje napriek ťažkostiam v spoločnej práci predpokladaným tempom.

J. Gavorová

SMIEŠKOVÁ, A. – SIMOVÁ, E.: Slovensko-maďarský frazeologický slovník. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 145 s.

Dvojjazyčný slovensko-maďarský frazeologický slovník (ďalej SMFS) nadväzuje na sériu dvojjazyčných frazeologických slovníkov vydávaných v Slovenskom pedagogickom nakladateľstve predovšetkým pre školské potreby (r. 1980 vyšiel Maďarsko-slovenský frazeologický slovník, ďalej MSFS; r. 1981 Nemecko-slovenský frazeologický slovník). Je určený predovšetkým pre maďarských používateľov, je však zaujímavý aj zo slovakistického hľadiska aj z hľadiska lexikografického spracovania hesiel.

Slovník je pozoruhodný usporiadaním frazeológie v tzv. orientačných heslách podľa slovenskej abecedy. Vysvetlením usporiadania hesiel sa autorky vyhli nadmernému počtu odkazov, ktoré by ináč boli potrebné pri spracúvaní frazeológie podľa významovo kľúčového slova podobne ako v predchádzajúcich slovníkoch (napr. v Malom frazeologickom slovníku, ďalej MFS alebo MSFS). Týmto úspornejším lexikografickým spracovaním sa autorkám podarilo umiestniť do slovníka väčší počet frazeologických jednotiek (ďalej FJ).

Z porovnania rozsahu MFS so SMFS vychodí, že E. Smiešková, autorka slovenskej časti recenzovaného slovníka, rozšírila v SMFS počet slovenských frazeologických jednotiek; napr. pod písmenom B sú to FJ ako *byť bábkou v rukách niekoho; dostať (nabrať) plný batoh; spadlo mu beľmo z očí; strhnúť (sňať) niekomu beľmo z očí; kieho beťaha!; ký beťah ho vie; (to je, niečo je) na betón; (urobiť niečo) na betón; blázon dáva, múdry berie; mať niekoho za blázna; robiť si blázna z niekoho* a i. Doplnky v inventári slovenských frazeologických jednotiek sú jednak z vrstvy knižných FJ (napr. *stratiť aureolu; byť Achillovou pätou niekoho, niečoho; hlas volajúceho na púšti*), jednak z vrstvy novších frazeologizmov (napr. *zahrať niečo do autu; prehrať/vyhrať na celej čiare; urobiť niekomu čiaru cez rozpočet; mať bunky pre niečo/na niečo; byť ako vyžmýkaný citrón; tvári sa akoby bol zahryzol do citróna; hodiť niekoho cez palubu; byť/robiť niečo ako spomalený film*), ale najmä z vrstvy hovorových frazeologizmov (napr. *sadnite si, aby ste nám spánok neodniesli; poraď, kto si múdry; smrdieť ako bzdocha; vypasený ako brav; kvapká mu na karbid; skočili si do vlasov; chytili sa za vlasy; urobiť z niekoho fašírku*).

V SMFS sa frazeológia spracúva v širšom rozsahu než v MFS. V značnejšom rozsahu ako v MFS sa uvádzajú aj frazeologizované prirovnania, napr. v MFS je pri slove *biely* 8 ustálených frazeologizovaných prirovnaní, v SMFS je ich 11; pri hesle *sprostý* je v MFS 6, v SMFS 11 frazeologizovaných prirovnaní a pod. V SMFS sa na rozdiel od MFS uvádzajú v hojnejšom počte aj varianty FJ, porov.

v MFS *kameň úrazu* — v SMFS *kameň úrazu; byť kameňom úrazu;* MFS *liezť niekomu do kapusty* — SMFS *liezť (chodiť* ap.) *niekomu do kapusty (do revíru);* MFS *zrezať niekoho na kapustu* — SMFS *zrezať (posekať) niekoho na kapustu;* MFS *postaviť (vložiť) všetko na jednu kartu* — SMFS *postaviť (stavať, vložiť* ap.) *všetko na jednu kartu (kocku)* a pod. Z uvedených príkladov je zrejmé, že autorka MFS pokračovala v zbieraní frazeológie a slovenskú materiálovú bázu značne rozšírila.

Na druhej strane je však SMFS aj istá redukcia FJ. Niektoré FJ, ktoré sa uvádzajú v MFS, nie sú v SMFS, napr. v SMFS je iba *ide to (niečo ide) ako po masle*, kým v MFS je *ide to (niečo ide) ako po masle (ako po šnúre, po šnúrke, ako po drôte, drôtiku);* v MFS je *(ani) živej duše niet (nevidieť* a pod.), *ani ducha niet (nevidieť* a pod.), v SMFS je iba *ani živá duša (o tom nevie, tam nie je* ap.), *ani živej duše (tam niet, nevidieť* ap.). Z uvedených príkladov vidieť, že E. Smiešková pri výbere FJ do SMFS zvolila iba frekventovanejšie FJ, menej frekventované FJ, ktoré boli v MFS, do SMFS nezaradila.

Oceňujeme aj to, že E. Smiešková v SMFS rozšírila slovenskú frazeológiu o mnohé ďalšie FJ, predsa si však myslíme, že sa mohli využiť aj niektoré FJ, ktoré sú v MSFS, ako napr. *to ani pravdou nedýchne; ešteže čo!; čerta starého!; čerta rohatého; starú Blažkovú — ezt meséld a nagymamádnak; mäkký ako páperie; mlčať ako kameň; mlčať ako peň; peniaze mu ľahko prechádzajú pomedzi prsty; peniaze mu unikajú medzi prstami; príde (nastane) tomu čas; to je otvorený rozum (otvorená hlava); udrela mu posledná hodina; blato po kolená; babie leto* a i.

V SMFS sa frazeológia spracúva v širšom tradičnom rozsahu. Hoci v ostatnom čase je tendencia vymedzovať frazeológiu užšie a nezaraďovať k nej príslovia, úslovia, porekadlá a pranostiky, nemožno autorkám SMFS zazlievať, že v istom výbere pridali do slovníka aj túto okrajovú oblasť frazeológie. Z hľadiska školských potrieb je užitočné oboznámiť žiakov aj s prísloviami, úsloviami, porekadlami a pranostikami. Zdá sa však, že pranostík je v slovníku pomerne málo napr. *Matej ľady láme; studený máj v stodole raj; prišiel Martin na bielom koni; Medardova kvapka štyridsať dní kvapká* a i.). Také známe pranostiky ako *Katarína na ľade, Vianoce na blate* alebo *biele Vianoce, zelená Veľká noc; čierne Vianoce, biela Veľká noc; na Gregora idú ľady do mora* a i. sa vari tiež mohli zaradiť do slovníka. Rovnako bolo možné uvažovať aj o zaradení takých slovenských pranostík, ktoré sú žiakom maďarskej národnosti blízke pre ich podobnú obraznosť, napr. okrem pranostiky *studený máj v stodole raj,* pri ktorej je okrem vysvetlenia aj čiastočne podobná pranostika za znakom približnosti (≅) *májusi eső aranyat ér,* mohla sa uviesť aj pranostika *májový dážď viacej stojí ako Viedeň,* ktorá je sémanticky rovnoznačná s uvedenou maďarskou pranostikou. Podobne v hesle *Matej ľady láme* mohol byť uvedený aj variant *Matej ľady láme, ak ich nachodí; ak ich nenájde, tak ich narobí,* ktorý je sémanticky bližší uvedenej maďarskej pranostike: *Mátyásront, ha talál, ha nem talál, csinál.*

Lexikografický postup uvádzať FJ v slovenskom hesle podľa plnovýznamového slova FJ (podľa podst. mena, ak je vo FJ podst. meno; ak nie je vo FJ podst. meno, tak podľa príd. mena, príslovky, číslovky, slovesa alebo zámena) sa uplatňuje v slovníku dôsledne (výnimku tvorí azda iba spracovanie FJ *jeden (stojí* ap.) *za devätnásť, druhý bez jedného za dvadsať; jeden (stojí* ap.) *za osemnásť, druhý bez dvoch za dvadsať,* ktoré sa spracúvajú nie pri prvej číslovke

v hesle *jeden*, ale v heslách *devätnásť* a *osemnásť*). V SMFS uplatňované lexikografické spracovanie FJ prináša okrem už naznačenej úspornosti v odkazovaní aj ďalšie výhody. Kým v MFS boli z praktických lexikografických príčin spojené do jedného hniezda viaceré FJ, a to nielen varianty FJ — porov. napr. v hesle *bežať: beží (uteká, letí, lieta* a pod.) *ako strela (ako šarkan, ako vietor, ako víchor, s vetrom opreteky, ako na krídlach, čo/ako mu nohy stačia, koľko para stačí, o dušu spasenú)* a tamže aj *beží (uteká, letí, lieta* a pod.) *ako šialený (ako bez rozumu, ako bez hlavy, ako bez duše, akoby mu zem pod nohami horela, akoby ho hnal)*, v SMFS sa takéto FJ spracúvajú samostatne pod príslušným podstatným alebo prídavným menom, resp. náležite sa spájajú varianty FJ do jedného hesla, porov. SMFS v hesle *duša: beží (uteká, letí, lieta* a pod.) *ako bez duše; o dušu (spasenú)*.

Tento lexikografický postup dáva spoluautorke E. S i m o v e j možnosť v preklade jednotlivých FJ voliť takú ekvivalentnú maďarskú FJ, ktorá je svojou obraznosťou blízka slovenskej FJ. E. Simová sa skutočne pokúšala nájsť vhodnú, obraznosti slovenskej FJ blízku maďarskú ekvivalentnú FJ. No nielen v týchto prípadoch, ale vôbec v celom slovníku treba pozitívne hodnotiť aj náročnú a dobre vykonanú prácu E. Simovej pri hľadaní výstižného maďarského ekvivalentu príslušnej slovenskej FJ, ako aj jej schopnosť jasne podať význam slovenskej FJ. V tejto súvislosti treba ešte pripomenúť, že oproti predchádzajúcim školským frazeologickým slovníkom istá nóvum je aj v lexikografickom spôsobe spracovania FJ. Hneď za slovenskou FJ (resp. za variantmi slovenskej FJ) sa uvádza významovo ekvivalentná maďarská FJ, resp. za grafickým znakom ≅ aj čiastočne rovnoznačná maďarská FJ. Napokon sa kurzívou podáva vysvetlenie FJ, a to po maďarsky (vzhľadom na prvoradého používateľa tohto slovníka, t. j. žiakov maďarskej národnosti; porov. heslo *baba*).

Z uvedených poznámok vidieť, že v SMFS hľadali autorky nové cesty lexikografického spracovania dvojjazyčnej frazeológie. V práci E. Smieškovej treba kladne vyzdvihnúť spresnenie teoretických kritérií pri hodnotení FJ a jej variantov a nový, jednoduchší (i keď mechanický) spôsob uvádzania FJ v slovníku, pomocou ktorého sa dá vyhnúť prebytočnému odkazovaniu v slovníku. Odkazy sú v SMFS v minimálnom rozsahu, a to v prípadoch typu *beží (uteká, letí, lieta* a pod.) *ako blázon, ako bez duše, o dušu spasenú, ako bez hlavy, akoby ho hnal, ako na krídlach, čo mu nohy stačia, čo mu para stačí, akoby mu za pätami horelo, ako bez rozumu, ako strela, ako šarkan, ako šialený, ako vietor, s vetrom opreteky, ako víchor, akoby mu zem pod nohami horela*, p. podstatné mená, prídavné mená, sloveso; podobne aj *stáť ako drevo, ako drúk, ako pribitý, ako priklincovaný, ako prikovaný, ako socha, ako (soľný) stĺp, ako svätý za dedinou, ako tĺk, ako do zeme vbitý*, p. podstatné mená a prídavné mená (tu však chýba odkaz na *stáť ako drevená Mara*), resp. v prípadoch typu *sprostý (hlúpy) ako baran, ako basa, ako drúk, ako peň, ako poleno, ako baraní roh, ako somár, ako teľa, ako tĺk, ako trúba*, p. podstatné mená. V SMFS mohlo by byť aj viac súborných odkazovacích hesiel. Mala tu byť napr. aj fráza *mlčať ako hrob, ako kameň, ako peň, ako ryba, ako zarezaný*, p. podstatné mená, prídavné meno, resp. niektoré súborné odkazové heslá mali byť úplnejšie, napr. pri *spať* chýba aj odkaz na *spať ako v mlieku, ako v oleji*. Takýmito komplexnými odkazmi, nadväzujúcimi na súborné lexikografické hniezda FJ a variantov FJ v MFS, sa zvýrazňuje sémantická spolupatričnosť FJ, a používateľovi sa dáva možnosť konfrontovať známe FJ s existujúcimi FJ, resp. dáva sa mu možnosť rozširovať poznanie rovnoznač-

ných FJ. Je na uváženie, či podobný odkaz ako v hesle *sprostý*, nemali by byť aj pri hesle *hlúpy*, resp. či by tam nemal byť aspoň skrátený odkaz: *hlúpy (sprostý) ako baran, ako basa* ap., p. *sprostý*. Odkazy sa v SMFS uvádzajú aj pri variantoch FJ, ale iba na slovo (zvyčajne podst. meno), ktoré by mohlo byť heslovým slovom, napr. v hesle *dvere* je odkaz *nech si každý zametá pred vlastnými dvermi*, p. *prah* — pri *prah* je potom spracovaná FJ (i s variantom) *nech si každý zametá pred svojím (vlastným) prahom (pred vlastnými dverami)*. Nazdávame sa však, že by bolo užitočné uvádzať aj odkazy na variantné FJ, tak ako sa to robilo v MFS napr. v hesle *jeden* pri FJ *Bez jednej lastovičky bude leto; Jedna lastovička nerobí leto* (porov. i *Bez jednej ovce bude salaš*). Podobnými odkazmi v SMFS boli by autorky nútené hlbšie sa zamýšľať nad jemnými sémantickými rozdielmi medzi jednotlivými FJ, resp. vyhli by sa drobným nedopatreniam, ktoré sú v maďarských FJ pri rovnoznačných či blízkych slovenských FJ (porov. napr. maďarské ekvivalenty v heslách *aký požičaj, taký vráť*, s. 98 a *ako sa do hory volá, tak sa z hory ozýva*, s. 43). Odkazy na významovú zhodu mali by byť napr. aj medzi slovenskými FJ *plač, neplač, už inakšie nebude/škoda plakať nad rozliatym mliekom* alebo medzi slovenskými FJ *prísť (dostať sa) k niečomu ako pes ku kosti/prísť k niečomu ako slepé kura k zrnu* a i.

V spracovaní SMFS treba vyzdvihnúť aj úsilie autoriek bližšie hodnotiť FJ istými kvalifikátormi. V slovenskej časti frazeológie je počet kvalifikátorov väčší (12) ako v maďarskej časti slovníka (3). Rozsah využívania jednotlivých kvalifikátorov v slovenských FJ by však bolo možné rozšíriť (ide najmä o kvalifikátory *expr.* a *kniž.*), resp. štylistické určenie niektorých FJ môže byť diskutabilné.

SMFS treba celkovo hodnotiť ako seriózne dielo, v ktorom sa naša lexikografická tradícia tvorivo rozvíja hľadaním nových lexikografických postupov i rozširovaním materiálovej základne. Slovník je spracovaný jednotnou metódou a so slovnikárskou pedantnosťou. Svedčí o vyspelej jazykovej kultúre autoriek a o ich lexikografickej zručnosti. Lexikografické spracovanie hesiel je jasné, zrozumiteľné, vyhovujúce aj školským potrebám. Hoci je slovník určený v prvom rade pre školy s vyučovacjm jazykom maďarským, vzhľadom na dobrú a v pomere k MFS rozšírenú materiálovú bázu slovenskej frazeológie môže poslúžiť aj záujemcom o slovenskú frazeológiu. S úžitkom ho môžu používať aj učitelia na slovenských školách, slovenskí prekladatelia i spisovatelia a všetci, čo chcú svoj prejav oživiť netradičným výrazom.

K. Habovštiaková

ONDRUŠ, Š. — SABOL, J.: Úvod do štúdia jazykov. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 320 s.

Po troch vydaniach skrípt E. Jónu (Úvod do jazykovedy, 1954, 1955, 1958) a iných učebných textov s podobnou tematikou (ale s trocha odlišným určením, napr. J. Horecký, Úvod do jazykovedy, 1975; Základy jazyka, 1977; M. Hayeková, Úvod do štúdia jazyka, 1976 a ďalšie príručky v rámci publikačných možností jednotlivých filozofických a pedagogických fakúlt) môžeme konštatovať, že sa predsa len podarilo celoslovenské vydanie publikácie, ktorá sa mala pôvodne distribuovať na knižnom trhu už r. 1978. Pravda, poslucháči štyroch vyšších ročníkov filologických odborov príslušných fakúlt v riadnom štúdiu i v mimo-

riadnych formách vzdelávania sa s touto užitočnou knižkou môžu stretnúť už iba mimo učebného programu 1. ročníka.

Nie sme kompetentní posudzovať všetky príčiny tohto nepriaznivého stavu, veď vydanie učebnice súvisí napokon aj s organizačnou a obsahovou prestavbou vysokej školy ako súčasti rozsiahlej a vo svete dosť ojedinelej školskej reformy, ktorá sa začala v druhej polovici 70. rokov a ktorá vlastne pokračuje dodnes. Nepríjemnejšie je konštatovanie, že širšie koncipovaná učebnica pre poslucháčov 1. ročníka o základnej orientácii v teórii jazyka, v jednotlivých jazykových rovinách a v klasifikácii jazykov chýbala vlastne počas niekoľkých generácií filologicky vzdelávanej vysokoškolskej mládeže, teda od vydania ostatného Jónovho Úvodu. Úsilie oboch vedecky i pedagogicky erudovaných autorov treba preto privítať.

Písať vysokoškolskú učebnicu je tvrdá robota. Je tu primnoho faktorov, ktoré ovplyvňujú autorov v celkovej koncepcii, v rozsahu a rozvrhnutí jednotlivých kapitol, ako aj v detailnom spracovaní atď. Treba sa držať nielen učebnej osnovy, najnovších výsledkov vedy v jednotlivých disciplínach a vydavateľských pokynov, ale zároveň myslieť i na vedomostnú úroveň študentov 1. ročníka vzhľadom na ich domaturitné gramatické školenie na gymnáziách a pod. Často sa musí autor vysokoškolskej učebnice intuitívne rozhodovať tam, kde niet tradície. Nezanedbateľný je aj postoj vysokoškolských učiteľov, ktorí tento predmet vyučujú. Výzvou, aby učitelia svojimi radami prispeli k ďalšiemu zvyšovaniu kvality učebnice, zvýrazňuje sa pedagogický, vedecký a etický prístup oboch autorov k vlastnej práci a ku skutočnostiam, o ktorých bude reč.

Pri posudzovaní vysokoškolskej učebnice sa obyčajne zabúda, že vzťah medzi vysokoškolskou učebnicou a vysokoškolskou prednáškou sa diametrálne líši od vzťahu učebnica — výklad, príp. iná forma informácie na nižších stupňoch škôl. My sa prihovárame za väčšiu autonómnosť autorov pri spracúvaní vysokoškolského učebného textu tak, ako je to v predkladanej učebnici, a rovnako tak aj za originálnu vysokoškolskú prednášku. Iba takto sa úplne dialekticky môže evokovať tvorivé premýšľanie študentov. Preto neprekáža, ak je v učebnici niečoho prípadne i viac a dakedy aj inak.

Podľa pôvodného oznámenia (porov. prvú verziu vysokoškolskej učebnej osnovy pre predmet Úvod do štúdia slovenského jazyka, 1977) očakávala sa učebnica iba pre poslucháčov slovenského jazyka. Iba neskôr sa autori rozhodli, a domnievame sa, že z hľadiska poznania všeobecnej situácie na filozofických odboroch vysokých škôl správne, uspôsobiť rozsah i obsah svojej knihy tak, aby vyhovovala aj poslucháčom iných filológií. Pravda, táto zmena sa potom odrazila v názve učebnice a v jej koncepcii.

Podľa nášho názoru sú v knihe najpregnantnejšie spracované tie časti, ktoré sa dotýkajú vedeckých záujmov oboch autorov, t. j. celá všeobecná časť (1. kapitola), zvuková rovina (2. kapitola) a klasifikácia jazykov (4. kapitola). V prvej kapitole pozitívne hodnotíme okrem iného vysvetlenia o hraničných vedách (sociolingvistika, etnolingvistika atď.), ale aj výklady o spojivách jazykovedy s inými vednými odbormi, čo sa napokon logicky a názorne ukazuje v originálne riešenej trojuholníkovej schéme postavenia jazykovedy v systéme vied. (Nie je však celkom jasné, prečo sa uvádza aj klasifikácia vied podľa B. M. Kedrova.) Najväčší rozsah má 2. kapitola (80 strán), pravda, v nej sa po prvýkrát v podobnej príručke podávajú aj informácie o suprasegmentálnom podsystéme. Azda na niektorých miestach sú štatistické údaje nadbytočné, pretože ide iba o úvod

do tejto jazykovej roviny. Ak myslíme aj na poslucháčov iných filologických odborov, než je slovenský jazyk, potom treba konštatovať, že rozsah a informačná nasýtenosť textu tejto kapitoly je dobrým základom na pochopenie zvukovej stránky cudzích jazykov. Vo štvrtej kapitole sa pre poslucháča vysokej školy miestami príťažlivou formou podáva klasifikácia jazykov. Aj tieto stránky príručky budú zaiste vhodným východiskom na poznávanie jazykov ľudstva.

Keďže sa pri opise jednotlivých rovín jazykovej štruktúry vychádza dôsledne z binárneho členenia (zvuková — významová rovina), vystala v ňom štylistika, a teda chýba i v kapitole *Členenie jazykového systému a základné jazykovedné disciplíny.* Postoj autorov k štylistike, ktorá vlastne využíva všetky prostriedky základných jazykovedných disciplín (fonológia, morfológia, syntax, lexikológia) ako nadstavbová rovina, je vyjadrený na s. 76—77 a takto s ním možno súhlasiť. Štylistika sa však na vysokých školách vyučuje a venuje sa jej nemalý počet hodín v jazykovom vyučovaní učebného predmetu slovenský jazyk a literatúra príslušných filologických odborov vysokých škôl. Naše konštatovanie treba doplniť poznámkou, že recenzovaná vysokoškolská učebnica, na rozdiel od všetkých predchádzajúcich úvodov do štúdia, po prvýkrát sa dotýka základných pojmov a otázok štylistiky, a to na viacerých miestach. Okrem citovaných strán sa napr. niektoré štylistické prostriedky uvádzajú v poučeniach o zvukovej a lexikálnej rovine, pojmy „text", „štylistika" sa zase vysvetľujú v kap. o syntaxi, niekoľko poznatkov o funkčných štýloch sa nachádza v podkapitole *Predmet lexikálnej sémantiky,* ale aj na s. 55 atď. Ukazuje sa teda, že sa takto naznačuje do budúcnosti isté riešenie.

Inou otázkou je, že v učebnom texte nenachádzame kapitolu o všeobecných dejinách jazykovedy. To prekvapuje jednak preto, že v tomto prípade vari niet objektívnej prekážky, a potom aj preto, že jeden z autorov (Š. Ondruš) napísal dve pozoruhodné štúdie z najstaršieho obdobia jazykovedných dejín (Jazykovedný časopis, *26,* 1975, s. 73—81 a s. 169—181). Domnievame sa, že všeobecný rozhľad v histórii jazykovedy čo i len v skrátenej verzii pomôže každému mladému adeptovi lingvistiky aspoň natoľko, aby sa zoznámil s tendenciami jazykovedného myslenia, ktoré dialekticky súvisia s neskorším vývinom jazykovedného bádania až po súčasnosť v Európe a rozmanitých častiach sveta.

Gramatická a lexikálna rovina sa podáva v kondenzovanej podobe veľmi prehľadne, lebo sa tu dá rátať s najväčšími vedomosťami poslucháčov z predchádzajúceho štúdia. Kapitoly obsahujú aj najnovšie poznatky zo súčasného výskumu jazyka, napr. o hypersyntaxi, o lexikálnej sémantike atď.

Na konci knihy je okrem obsahu, vecného registra a literatúry kapitola *Základná jazykovedná terminológia v slovenčine a v svetových jazykoch.* Nie je usporiadaná alfabeticky, lež postupne podľa pokračujúceho textu. Vecný register potom pomáha pri hľadaní príslušného hesla.

Nie je vecou autorov, ale vysokoškolskej osnovy pre tento predmet, že sa akosi tradične zabúda na históriu jazyka a na dialektológiu. Sovietske učebnice, napr. Úvod do jazykovedy od J. S. Maslova (Moskva 1975), si všímajú aj vývin jazyka.

Vydaním recenzovanej knihy dostáva sa do rúk študentom filologických odborov filologických a pedagogických fakúlt nielen odborne fundovaný, lež aj zaujímavo spracovaný učebný text. Netradičný spôsob, ktorý sa má odrážať podľa slov autorov na štýle príručky, sa pripomína už v *Predhovore* (s. 5). Hoci sa domnievame, že zdôraznená formulácia o niektorých esejistických postupoch

vo výkladoch učiva nie je vždy na mieste, predsa je táto myšlienka psychologicky veľmi progresívna a treba s ňou rátať. A to nielen dnes, ale aj v blízkej budúcnosti. V tomto prípade, načo zapierať, ukazuje sa veľká konkurencia iných odborných predmetov, ktoré si študenti predovšetkým zvolili podľa svojho záujmu v dvojpredmetovom štúdiu či druhej zložky vyučovania filologického predmetu (literatúra).

Na záver pripomíname, že učebnica, ktorá sa začala v minulom školskom roku používať a ktorú privítali všetci učitelia tohto učebného predmetu, zaiste poskytne materiál na ďalšie hodnotenia pri budúcom overovaní jej nosnosti v praxi (2. etapa tvorby učebnej osnovy sa začala školským rokom 1982—1983). Predmetová komisia pri Ministerstve školstva bude musieť pristupovať k tvorbe učebnej osnovy pre tento predmet ešte cieľavedomejšie, a ako sa ukazuje, bez ohľadu na učebné plány.

Úvod do štúdia jazykov Š. Ondruša a J. Sabola ukazuje, ako sa autori dokázali popasovať s takýmito problémami. Aj v tom je ich prvenstvo i výhra.

E. Tvrdoň

Niekoľko poznámok k Vlastivednému slovníku obcí na Slovensku

Prvým významným a vedecky reprezentatívnym dielom Encyklopedického ústavu Slovenskej akadémie vied sa stal *Vlastivedný slovník obcí na Slovensku* (ďalej VSOS). Vyšiel v r. 1977—1978 v troch objemných dieloch (528+520+535 strán) s bohatými ilustráciami v texte (aj farebnými) na 24 dvojstranách a s 8 mapami v prílohe. Po dlhých prípravách a odbornej a redakčnej práci vyšlo konečne dávno žiadané, prepotrebné kompendium o obciach a mestách na Slovensku.

Dielo je odrazom doterajšieho stavu bádania a poznatkov z oblasti slovenskej prírody a spoločnosti, osobitne miestnych dejín. Aj napriek pochopiteľným menším nedostatkom, ktoré bývajú sprievodným javom najmä takýchto kolektívne vypracúvaných publikácií zväčša nespracovaných vlastivedných oblastí, prináša našej socialistickej verejnosti, ale aj osvetovým, ba aj vedeckým pracovníkom veľmi cenné a vhodne sprístupnené poznatky zhrnuté a vypracované zo zorného uhla požiadaviek vlastivedy našej krajiny.

VSOS prináša poučenie o všetkých mestách a dedinách Slovenska (spolu o 3155 sídliskových jednotkách) podľa stavu k 1. januáru 1965. Dielo bolo spracovaním jednotlivých častí všetkých hesiel uzavreté k r. 1970. Jednotlivé administratívne zmeny (zlúčenie obcí a pod.) sú zhrnuté v závere III. dielu, kde je okrem toho aj osobný a miestny register (rozličné znenia názvov obcí v minulosti a po premenovaniach aj v súčasnosti).

VSOS má v úvode I. dielu po Osnove rozsiahlu (90 s.) Všeobecnú časť (Prírodné premeny Slovenska, Geologické zloženie a stavba, Klimatické pomery, Voda, Pôdny kryt, Rastlinstvo, Živočíšstvo, Národopis, Schematická tabuľka pravekého a ranodejinného vývoja na Slovensku, Stavebné slohy na Slovensku). V heslách obcí a najmä miest sa údaje spracúvajú v siedmich častiach (pravda, nie vo všetkých obciach, najmä malých, kde niet podkladov): I. Všeobecné údaje, II. Prírodné pomery, III. Dejiny, IV. Kultúra, V. Zdravotníctvo, VI. Šport a turistika, VII. Literatúra (totiž 2057 jednotiek zväčša podľa autorov vlastivedne významných kníh a dôležitých časopiseckých statí, napodiv najviac archeologicky viazaných na jednotlivé obce, v ktorých sa konal archeologický výskum).

Týchto sedem častí sa ďalej člení na pododdelenia a podľa nich sa každé jednotlivé miestopisné heslo spracúva, zväčša veľmi stručne, ale výstižne, pochopiteľne oveľa obšírnejšie, ak ide o dôležité mestá alebo napr. o národopisne významné dediny.

Treba spomenúť, že v rámci úvodnej Všeobecnej časti za široko osnovanou kapitolou Národopis je aj prehľadná, ale výstižná stať Slovenské nárečia (necelé tri strany) z pera dialektológa A. Habovštiaka. Pravda, nárečové začlenenie sa pri jednotlivých obciach neuvádza, veď v III-zväzkovom diele VSOS by to nebolo vhodné. Zato v časti I. 1. v závere po dátach výskytu a znení názvu obce sa uvádza vzťahové prídavné meno a obyvateľské meno v normalizovanej podobe (teda nie nárečové znenie), napr. v hesle H i a d e ľ: *hiadeľský; Hiadeľčan, -ka.* — L i p a n y: *lipiansky, Lipanec, -ianka,* hoci s niektorými odchýlkami od podoby uvedenej v VI. diele Slovníka slovenského jazyka (1968).

Vlastivedný pracovník, ale aj bežný používateľ, by vo VSOS rád našiel aj poučenie o pôvode a význame názvu obce. Tomuto záujmu nebolo možno vyhovieť, lebo naša toponomastika ešte nedokončila všetky potrebné práce v tomto smere.

Spracovanie pôvodu miestnych názvov Slovenska okrem iného viazne aj preto, že naša historiografia dosiaľ neposkytla dosť materiálu zo začiatkov dejín našich miest, ale hlavne menších dedín a osád. Zatiaľ vyšiel pred 10 rokmi iba I. diel slovenského diplomára *Codex diplomaticus et epistolaris Slovaciae* (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, 472 s. + 25 tab.) príčinlivosťou R. Marsinu. Dielo prináša kritické vydanie listín týkajúcich sa Slovenska iba za roky 805 — 1235 (nástup Belu IV. na trón); očakávaný II. a III. diel má obsiahnuť všetky listiny siahajúce až do vymretia Arpádovcov r. 1301.

Medzitým vyšiel regestár *Regesta diplomatica nec non epistolaria Slovaciae I.* (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1980. 672 strán), ktorý v spracovaní historika V. Sedláka prináša v podstatných výťahoch okrem iného najmä pre toponomastiku dôležité metácie (ohraničenie chotárov s výpočtom jednotlivých názvov a susedných obcí), ktoré sa pre ich veľkú hodnotu publikujú v plnom znení. Toto významné dielo našej diplomatiky v prvom zväzku v regestoch sprístupňuje 1270 jednotiek z rokov 1301 — 1314.

Pre nedostatok a neprístupnosť listinných prameňov (najmä pracovníkom na vidieku) je obťažné uplatňovať pri skúmaní miestnych názvov, ako aj ich pôvodu zásadu ad fontes. Najmä prístup k archívnym materiálom zo starších dejinných období je veľmi ťažký. Preto aj z takýchto dôvodov vydanie VSOS má veľký význam pre regionálnych vlastivedných pracovníkov a nepochybne aj pre jazykovedcov onomastikov, ktorí sa zatiaľ musia uspokojiť aspoň s údajmi uverejnenými v ňom. Napr. vo VSOS sa pri daktorých obciach uvádzajú aj niektoré významnejšie chotárne názvy, ktoré môžu byť dôležitým prameňom poučenia o osídľovaní, postupe kolonizácie, doosídľovaní; takéto názvy sa uvádzajú však skôr iba výnimočne a nie pri všetkých obciach, čo je pri povahe VSOS aj pochopiteľné.

Bolo by veľmi želateľné, keby chotárne názvy našli umiestnenie v pripravovanom toponomastickom diele o miestnych názvoch Slovenska, ako sa to v značnej miere uplatnilo v moderne spracovanom, nedávno vydanom vzorovom i vzornom diele *Místní jména na Moravě a ve Slezsku* (Praha, Academia 1970; 1980) v spolupráci historika L. Hosáka, ale nadovšetko pričinením a zásluhou jazykovedca onomastika R. Šrámka.

Vo VSOS v časti III. 2—3 v heslách jednotlivých obcí (v abecednom poriadku) sú veľmi stručne, náznakovo zachytené ich dejiny počnúc pravekom a slovenským osídlením, potom vo výbere i príslušnosť k feudálnym rodom a panstvám, vývin priemyslu a robotníckeho hnutia za kapitalizmu, osobitne účasť v SNP a rozvoj za socializmu. V časti I. 1 sa sprístupňuje z niektorých najstarších prameňov príslušný rok výskytu obce i s príslušným dobovým zápisom. Tieto záznamy rokov a názvov obcí sa stávajú významným prameňom pre regionálnych a vlastivedných pracovníkov a neraz ich zužitkuje i jazykovedec a historik. Dôležité sú totiž pre vývoj a zmeny názvov obcí. Napr. písomné zmienky o názvoch obcí vo VSOS používa rozsiahle a významné dielo *Retrospektivní lexikon obcí Československé socialistické republiky 1850 — 1970* (Praha, Federální statistický úřad 1978 — 1979. 2096 s.) Nepochybne aj v budúcnosti VSOS pre svoju všeobecnú rozšírenosť a prístupnosť bude slúžiť podobným účelom a niektoré jeho nedostatky sa budú tradovať ďalej.

VSOS sa v historických dokladoch, ako aj v statiach o pamiatkach v obciach opiera o cenné dielo *Súpis pamiatok na Slovensku* (Bratislava, Obzor 1967 — 1969. 3 zv.; IV. diel so základnými štúdiami zovšeobecňujúceho rázu a významu aj s obrázkovou časťou s titulom *Pamiatky na Slovensku* vyšiel až r. 1978). Je to pochopiteľné, lebo nejeden vedecký pracovník ako člen autorského kolektívu Súpisu pamiatok na Slovensku bol medzi spoluautormi VSOS. Teda je aj pochopiteľné, že sa daktoré nedostatky a omyly preniesli do VSOS a je obava, že sa budú uplatňovať i v budúcnosti aj napriek už dávnejšie známym zisteniam bádateľov (porov. B. Varsik, Osídlenie Myjavy a Myjavskej pahorkatiny do začiatku 17. storočia. In: Zborník FF UK. Historica XXIII. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1972, s. 91—160).

Preto treba uviesť nedostatky a nepresnosti vo VSOS, na ktoré sme prišli. Sledovali sme najmä oblasti Ponitria a Liptova, pretože sú nám blízke (štúdiom a výskumom).

V hesle K r á s n o (od r. 1976 pričlenené k Nedanovciam, okr. Topoľčany) sa k r. 1271 nesprávne uvádza prvý výskyt obce v podobe *Keresnya utraque*, ktorý zjavne patrí do hesla M a l é a V e ľ k é K r š t e ň a n y, kde sa aj správne opäť k r. 1271 uvádza *(utraque Keresnia)*. Krásno je stará slovenská obec doložená archeologicky (rumy kostolíka s radovým pohrebiskom na Chríbe z prelomu 11.—12. storočia). V hesle sa neuvádza listinný doklad z r. 1185 *Seploc* (villa) z testamentu vdovy majetného feudála Sanada a jeho syna s charakteristickým staroslovenským rodným menom Stojslav (Stoyzlov, Stoyslov) z Nitr. Blatnice (Šarfia). *Seploc* (maď. *Széplak*) za *Krásno* je doklad na pomaďarčovanie zrozumiteľných názvov uhorskými kanceláriami už v 12. storočí. Slovenský názov si však obyvateľstvo na Ponitrí uchovalo, kým pod Košicami ešte aj r. 1920 bolo *Siplak*, potom *Krásna nad Hornádom* (teraz časť Košíc).

V hesle P a ž i ť sa opätovne omylom uvádza lokalita *Hradisko*, ktorá sa nachádza za riekou Nitrou v Malých Krštenanoch na ostrohu Hradište. V M a l ý c h K r š t e ň a n o c h ju síce VSOS uvádza, ale bez názvu, a teda duplicitne. Keď sa v Malých Krštenanoch uvádzajú viaceré zemianske vrchnosti, bolo načim uviesť predovšetkým Hunyadyovcov, ktorí si neskôr vybudovali panstvo s kaštieľom v blízkych Čereňanoch a jedna vetva sa „vyšvihla" v Maďarsku. V Č e r e ň a n o c h bol aj majetok rodu Majthényiovcov z Podhradia (potom v Novákoch), ktorým patrila aj H o r n á V e s pri Osľanoch (r. 1293 *Superior Hozlem*), kde sa aj uvádzajú; omylom sa tu však uvádzajú doklady na vlast-

nenie Kremnice a baníkov, ktoré patria do Hornej Vsi v bývalom okrese Kremnica.

V hesle Veľké Belice sa nesprávne uvádza rok výskytu 1270 namiesto r. 1271 a nesprávne znenie *Beľuk utraque* namiesto znenia *Beluc* (dvoje Bielic). Opakuje sa tu omyl zo Súpisu pamiatok na Slovensku, že je v obci praveké hradisko; ide totiž o hradisko v obci Hradište (7 km od Bielic); omyl vznikol nesprávnou interpretáciou článku Š. Janšáka (Niektoré novoobjavené hradiská na Slovensku, Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, *22*, 1928, s. 11—16), ktorý bližšie určil túto obec ako *Hradište pri Veľkých Bieliciach* (namiesto *pri Skačanoch*). Tak isto Veľké a Malé Bielice nikdy nepatrili k panstvu Topoľčian, ale od r. 1386 patrili Forgáchovcom z Jelenca (doklad *Maior* a *Minor Belech* sa omylom uvádza v hesle obce Belince). To platí aj pre Malé Bielice, kde sa uvádzajú v 18. stor. Medňánskovci a po nich Rudnayovci, ktorým patrila najväčšia časť aj Veľkých Bielic. Nezodpovedá skutočnosti domnienka, že sa tu „bielilo plátno" (ľud. etymológia pôvodu názvu Bielic). Dôležité však bolo, že tu (na Bahnách) máčali ľudia zo širokého okolia konope v teplej vode (v susedstve sú kúpele Malé Bielice). Majer Čaltice (pôv. obec) je v chotári Ostravíc, nie Vysočian.

Najstaršia písomná správa o pomerne hustom osídlení okolia Topoľčian v 11. storočí je v Zoborskej listine z r. 1113, v ktorej sa medzi inými majetkami kláštora a opáta na Zobore uvádza dedina *Dubokan(y)* na potoku Livine (potom Livina a Livinské Opatovce). Jej rozsah je určený susedstvom (pomocou medzníkov) obcí Nadlice, Solčianky, Norovce, Šišov, Borčany a potokom Livina, teda okrem neskoršej Chudej Lehoty sa všetky okolité obce už spomínajú ako jestvujúce. Vo VSOS sa však omylom uvádzajú Šišov a Norovce ako majetok kláštora, hoci s ním iba susedili.

Uvedené omyly a nedopatrenia majú príčinu v zanedbanej regionálnej histórii Ponitria, ale niektoré padajú na účet náhlivosti redakčnej práce. Prekvapuje tiež, ako stručne vyšli state o dedinách i mestách Ponitria, napr. i v porovnaní s Liptovom.

I v statiach o liptovských obciach sa nájdu nedopatrenia. Galovany boli r. 1888 (do 1920) pričlenené do Paludze, ale v hesle Paludza sa to tvrdí o Gôtovanoch. Ančikovany zanikli, ale patrili chotárom do Sv. Kríža, nie do Galovian. Gôtovany nemajú základ v Ipochháze (-falva), ktorá má základ v donácii z r. 1285 pre Ipocha, Bachlorovho syna. Gôtovany vznikli až v 16. storočí vyňatím poplužia z Fiačic pre Gôta. V daňovom súpise z r. 1549 sa po prvý raz uvádza Guoth Fyachycz.

V hesle Jakubovany sa k r. 1286 uvádza pôvodný názov *Javor*. V ich časti Hôra sa pre tento rok uvádza *Houran*. Nazdávali sme sa, že je tu prvý doklad na kompozitum typu Moroviandolina, „Chalmovianchoňík" (Veľ. Kršteňany), Vlašianmost, Chyžnianvoda a pod. (porov. V. Uhlár, Kompozitá typu Kraľovianstrana, Sliačanlazy a Rybárpole. Slovenská reč, *40*, 1975, s. 48—55; J. Doruľa, Z histórie posesív na *-an* a *-oviech* v slovenčine. In: Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej 20. Warszawa, Państwowe Wydawnictwo Naukowe 1981, s. 59—69). Znenie *Houran* by sme pokladali za staromaďarskú adaptáciu vtedajšieho ešte nediftongizovaného *-ó-*. Naše predpoklady sa však nepotvrdili. Ani v novej donácii z r. 1360 sa *Hôra* nenachádza, len *Javor*. Ale v registri z Liptova a Turca (vyd. S. Horváth, Budapest 1904) sa v § 11 (s. 28—29) dokumentuje istá zem (terra), na ktorej sa kedysi osadil istý človek „*Hauran*" (u Húščavu podľa

Wenzla „*Hovran*"). Z iných dokladov vyplýva, že išlo o zem medzi Váhom a potokom Medokýš, kde neskôr vznikla obec Potok (povyše Bešeňovej) a v hesle Potok sa vo VSOS tento človek *Havran* aj spomína.

Vo VSOS je hodne tlačových chýb, dokonca aj v názvoch obcí, napr.: *Továrniky* namiesto *Tovarníky, Navojovce* namiesto *Návojovce* (je *návoj*, na Morave *Návojná*) atď.

Naše uvedené opravy a dodatky k Vlastivednému slovníku obcí na Slovensku nezmenšujú jeho význam a veľkú službu, ktorú robí našej verejnosti. Vo vedeckej práci sa však žiada značná opatrnosť v používaní údajov z histórie pre potreby toponomastiky. Takéto základné vlastivedné dielo poslúži niekoľkým generáciám aj v budúcnosti.

V. Uhlár

KRAJČOVIČ, R.: Pôvod a vývin slovenského jazyka. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1981. 235 s.

Nová monografia o dejinách slovenčiny z pera renomovaného autora R. Krajčoviča obohatila odbornú literatúru z oblasti histórie slovenčiny už minulého roku. Autor v nej vychádza z predchádzajúcej práce Náčrt dejín slovenského jazyka (2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971), obohacuje ju o nové kapitoly i systémový pohľad a výklad jednotlivých javov z dejín slovenského jazyka. Práca je zacielená ako vysokoškolská príručka pre študentov filozofických a pedagogických fakúlt, preto pri jej hodnotení budeme brať zreteľ i na toto jej základné poslanie.

R. Krajčovič vydal už niekoľko príručiek z dejín slovenského jazyka: Slovenčina a slovanské jazyky (1974), Náčrt dejín slovenského jazyka (1964, 1971), Technika jazykovej interpretácie (1966), Textová príručka k dejinám slovenského jazyka (1979), ktoré sú bezprostredne určené adeptom slovakistiky na vysokých školách, ako aj iné monografické práce osvetľujúce dejiny Slovákov a ich jazyka: Svedectvo dejín o slovenčine (1977), Pri prameňoch slovenčiny (1978), ktoré osobitne príťažlivým spôsobom približujú pôvod a vývin slovenského jazyka čitateľovi, ktorého profesionálny záujem nie je slavistika.

Učebnica *Pôvod a vývin slovenského jazyka* sa čiastočne rozsahom, usporiadaním látky, ale najmä výkladom líši od predchádzajúcej učebnice Náčrt dejín slovenského jazyka. A treba hneď povedať, že je to na jej osoh, pretože jednak primeranejšie zodpovedá učebným plánom a osnovám o dejinách slovenského jazyka, jednak didakticky vhodnejšie i vedecky komplexnejšie podáva ucelený opis slovenčiny vo všetkých jej rovinách (okrem syntaktickej roviny slovenčiny pre nedostatok prameňového materiálu spred 16. stor. i analýzy syntaxe slovenských nárečí). Sám autor v úvode píše, „že sa v nej kladie dôraz na systémový ráz vývinu slovenčiny, na jeho genetický a kontinuitný aspekt".

Tematiku recenzovanej publikácie rozdelili autor do 4. častí: I. *Praslovanský pôvod slovenčiny*, II. *Fonologický vývin*, III. *Morfologický vývin*, IV. *Kapitoly o vývine slovenskej lexiky*.

V 1. kapitole (v porovnaní s predchádzajúcimi príručkami) autor vynechal všeobecné poučenia o jazyku a jeho vývine a stručný prierez hláskoslovných zmien z indoeurópčiny do praslovančiny. Zaradil do nej hneď na začiatok teórie o pôvode slovenčiny, pretože otázky pôvodu slovenčiny ako osobitého slovanského

jazyka boli donedávna predmetom vedeckých polemík, ktoré často vychádzali nielen z historických jazykovedných a jazykových faktov, ale i z pseudovedeckých konštrukcií zatemňujúcich alebo spochybňujúcich osobitosť slovenčiny v rámci slovanských jazykov. Stručné poučenie o doterajších teoretických výkladoch vzniku slovenčiny autor kriticky rozoberá v kapitolách *Historické hypotézy o pôvode slovenčiny*, *Teórie o nehomogénnom psl. základe slovenčiny*, *Teórie o homogénnom psl. základe slovenčiny* a *Migračno-intergračná teória o psl. pôvode slovenčiny*, kde nachádza pomigračné obdobie formovania psl. základu slovenčiny (5.—6. stor.), intergračné obdobie psl. základu slovenčiny (8.—9. stor.) a konštitutívne obdobie formovania slovenčiny na samostatný slovanský jazyk (10.—11. stor.). Opiera sa tu predovšetkým o výsledky vedeckej konferencie o najstarších dejinách slovenčiny (z roku 1974) a o koncepčne široko rozpracovanú migračno-integračnú teóriu o psl. pôvode slovenčiny v diele Slovenčina a slovanské jazyky (1974).

Po uvedení základných západoslovanských a nezápadoslovanských javov v psl. základe slovenčiny pokračuje autor výkladom priebehu hlavných zmien v psl. základe slovenčiny v 10. stor.: kontrakcie, zániku a vokalizácie jerov a denazalizácie nosových vokálov *ǫ*, *ę* a dostáva sa priamo do najstaršej fázy formovania sa fonologickej štruktúry slovenčiny, ktorú prísne vedecky v štruktúrnych vzťahoch foném a ich zvukových realizácií vysvetľuje so zreteľom na ich chronológiu a vzájomnú podmienenosť do konca 16. stor., keď sa ustaľuje pomerne prudký vývinový proces zvukovej i morfologickej roviny v slovenských nárečiach. Hláskoslovné zmeny vo fonologickej štruktúre slovenských vokálov a konsonantov potvrdzuje autor zistenými dokladmi zo zapísaných historických textov.

Možno konštatovať, že časť o fonologickom vývine slovenských hlások organicky nadväzuje na úvodnú časť a vytvára zreteľný obraz vývinu vokalizmu a konsonantizmu, ba celej zvukovej roviny slovenčiny do 16. stor.

Rozsahom najobsiahlejšiu časť učebnice tvorí *Morfologický vývin* (s. 96—177), ktorý okrem tradičného výkladu vývinu paradigiem slovných druhov a výkladu o vzniku a vývine neohybných slovných druhov obsahuje i kapitoly o vývine gramatických kategórií, osobitne vývin menných gramatických kategórií, slovesných gramatických kategórií i kapitoly z historickej morfematiky, v ktorých podáva analýzu vývinu koreňových morfém jednotlivých slovných druhov a koncových morfém podľa jednotlivých ohybných slovných druhov.

Tento akoby úvod do výkladu vlastnej vývinovej paradigmatiky ohybných slovných druhov i vzniku a vývinu neohybných slovných druhov je vecne i didakticky užitočný preto, lebo vytvára „predbežný plastický obraz" vývinových tendencií jednotlivých slovných druhov a podmieňuje jednoduchšie a zreteľnejšie pochopenie zmien gramatických kategórií, koreňových i koncovkových morfém ohybných slovných druhov a ich tvarov.

Poslednú časť publikácie tvoria *Kapitoly o vývine slovenskej lexiky*. Spracovanie tejto časti v porovnaní s doterajšími syntetickými prácami tohto druhu je tiež osobitné, účelne zostavené a rozdelené na menšie celky, ktoré obsahujú historickú slovotvorbu vo vývinovom procese od praslovanského základu, vývin slovnej zásoby, ktorú slovenčina zdedila z praslovančiny, obohacovanie slovnej zásoby preberaním slov z iných jazykov a členenie slovnej zásoby starej slovenčiny podľa tematických okruhov i jej geografickú diferencovanosť.

Na záver možno uviesť, že autorovi sa podarilo osobitným, netradičným spô-

sobom skĺbiť širokú a rozsiahlu oblasť dejín slovenského jazyka na relatívne malý priestor, moderným metodologickým postupom vysvetliť vývin jednotlivých rovín slovenčiny, pravdaže, so zreteľom na cieľ učebnice i na materiál, ktorý je doteraz prístupný a vedecky spracovaný a overený, ktorý súvisí s obsahom a funkciou výkladu.

Autor opatril publikáciu registrom historických dokladov, zoznamom literatúry i prehľadným odkazom na ňu v texte, skratkami, znakmi i stručným vysvetlením zásad prepisu slov z praslovančiny a z nárečí.

Za knihou R. Krajčoviča Pôvod a vývin slovenského jazyka siahne určite každý slovakista i slavista, lebo je jednou zo základných príručiek o dejinách slovenského jazyka na filozofických a pedagogických fakultách.

J. Muránsky

ROZLIČNOSTI

Dve päťdesiat. — V našej menovej sústave peňažnú hodnotu vecí vyjadrujeme v korunách a halieroch. Podobne sa vyjadrujú peňažné hodnoty aj v iných menových sústavách, ktoré tiež mávajú základné jednotky, pričom sa zvyčajne delia na 100 nižších jednotiek. Cena istého výrobku môže preto byť *jedna koruna,* iného výrobku *jedna koruna a päťdesiat halierov,* ďalšieho *dve koruny a päťdesiat halierov* alebo *päť korún a päťdesiat halierov* ap. Takéto sumy sa zvyčajne píšu číslicami so skratkou slova *koruna,* niekedy aj so skratkou slova *halier,* napr. *1,50 Kčs, 2 Kčs 50 hal.*

V bežnej praxi sa pri vyjadrení ceny jedna koruna číslovka *jedna* vynecháva, napr. *cena čísla je koruna, číslo stojí korunu.* Ak cenu niečoho treba vyjadriť v korunách a v halieroch (napr. predmet stojí korunu a päťdesiat halierov), použijeme slovo koruna a haliere označujeme iba príslušnou číslovkou, príslušný tvar slova halier vynechávame *(koruna päťdesiat).* Takto postupujeme aj pri slovnom vyjadrení peňažných súm zapísaných číslicami, napr. *cena je 1 Kčs — cena je koruna, cena je 1,50 Kčs — cena je koruna päťdesiat, číslo stojí 1 Kčs — číslo stojí korunu, číslo stojí 1,50 Kčs — číslo stojí korunu päťdesiat.* V príkladoch, ktoré sme uviedli, je slovo *koruna* v tvare nom. sg. alebo akuz. sg. Zriedkavejšie môže ísť o iné tvary, napr. *vydal mu z 1,50 Kčs — vydal mu z koruny päťdesiat, pridal mu ku 1,50 Kčs — pridal mu ku korune päťdesiat* a pod. Slovo *koruna,* ktoré sa tu pravidelne skloňuje ako každé iné podstatné meno, sa píše samostatne a samostatne sa píše aj číslovka, ktorou sa vyjadruje počet halierov.

Ak chceme vyjadriť, že niečo stojí niekoľko korún, použije sa pri najstručnejšom vyjadrení príslušná číslovka a vynecháva sa podstatné meno *koruna* (ak sa už predtým použilo alebo je zo situácie zrejmé, že ide o koruny), napr. *Koľko korún stojí toto číslo časopisu? — Päť. — Za koľko ho dáte? — Za päť.* A ak ide o hodnotu viacerých korún a aj halierov, vynecháva sa pri najstručnejšom vyjadrení i slovo *koruna* i slovo *halier,* napr.: *Cena čísla je 5 korún a päťdesiat halierov — Cena čísla je päť päťdesiat.* Podobne je to aj pri slovnom vyjadrení peňažných hodnôt zapísaných číslicami. Napr. *Cena čísla je 5,50 Kčs — Cena čísla je päť päťdesiat.* K takémuto stručnému vyjadreniu s vynechaním podstatných mien *koruna* a *halier* vedie práve písomné zaznamenávanie peňažných súm pomocou číslic typu *1,50; 2,50* atď.

Z nášho doterajšieho výkladu vychodí, že ak ide o najstručnejšie vyjadrenie peňažných hodnôt v korunách a halieroch (pri ktorom sa slová koruna a halier vynechávajú), príslušné číslovky sa píšu samostatne, lebo sa nimi vyjadrujú dve osobitné peňažné jednotky, totiž koruny ako základné jednotky a haliere ako nižšie jednotky.

V jazykovej praxi sa niekedy stretávame s písaním čísloviek, ktoré ostávajú po vynechaní tvarov slov *koruna* a *halier,* ako jedného slova, napr.: *Vyplácať dvedvadsať. Nie dvepäťdesiat, ale dvedvadsať* (V. Mináč, Prielom, Bratislava 1950, s. 64). Príčiny takéhoto písania môžu byť viaceré. Ako je známe, vyššie zložené číslovky, ak sa vnútri výrazu neskloňujú, píšeme alebo dovedna, alebo oddeľujeme tisícky a stovky (najmä pri dlhých výrazoch), napr. *stopäťdesiatdva, dvestodvadsaťpäť, osemstojeden, deväťstodva, tisícpäť, tisícdeväťstopäťdesiat-*

sedem alebo *tisíc deväťsto päťdesiatsedem*, ale *dvestodvadsiatich piatich, tisícdvestodvadsiatich piatich* alebo *tisíc dvesto dvadsiatich piatich* a pod. (Pravidlá slovenského pravopisu, 1971, s. 77—78). V praxi sa však bežne používa spôsob písania základných zložených čísloviek dohromady (L. Dvonč, K otázke písania zložených čísloviek, Slovenská reč, *19*, 1954, s. 46—49). Možno sa domnievať, že analogicky sa píšu dohromady aj sumy, ako napr. *dvepäťdesiat, dvedvadsať* a pod., hoci tu ide o celkom inú situáciu. Možno tu predpokladať aj inú súvislosť. Vyjadrenia typu *dve päťdesiat* ostávajú nemenné, neskloňujú sa, napr. *vydať dve päťdesiat, vydať z dve päťdesiat* atď. Pri číslovkách všeobecne možno v spisovnej slovenčine pozorovať istú tendenciu k nemennosti. Pretože výrazy typu *dve päťdesiat* z pôvodných *dve koruny päťdesiat halierov* sa používajú ako nemenný celok, ľahko sa uplatňuje tendencia po univerbizácii, po splynutí do jedného slova. Táto tendencia neprekvapuje, ak si uvedomíme, že v bežnej praxi sa neraz aj mnohé zložené číslovky, ktoré sa vnútri skloňujú, píšu dohromady, napr. *„stodvadsiatichpiatich"* namiesto *stodvadsiatich piatich*.

Pravidlá slovenského pravopisu ani iné praktické jazykové príručky spisovnej slovenčiny sa o písomnom zaznačovaní vyjadrenia cien, ktorým sme tu venovali pozornosť, nezmieňujú, lebo vypisovanie takýchto súm slovami je pomerne zriedkavé. Vyskytuje sa najskôr v textoch literárnych diel, a to preto, lebo písanie súm číslicami by narušalo celkový ráz literárneho textu. Jednako odporúčame uviesť poučku o slovnom vyjadrovaní spomínaných súm v pravopisných príručkách, najmä v Pravidlách slovenského pravopisu.

L. Dvonč

Dolný (Horný) Pial — v Dolnom (Hornom) Piali. — V Slovníku slovenského jazyka VI (1968; SSJ) sa pri miestnych názvoch *Dolný Pial* a *Horný Pial* uvádzajú tvary L. sg. s príponou *-i: v Dolnom Piali* (s. 167), v *Hornom Piali* (s. 176). V tomto vlastnom mene sa vyslovuje dvojhláska *-ia-*, preto prídavné meno má krátke pádové prípony: *dolnopialsky, pialsky, hornopialsky, pialsky*. V zhode s touto kodifikáciou sa v jazykovej praxi používajú tvary L. sg. s pádovou príponou *-i* (všetky doklady sú z denníka Pravda): *Aj keď dom služieb otvorili v Dolnom P i a l i v minulom roku... — ...to všetko sú v Dolnom P i a l i drobné prevádzkárne MNV. — V Dolnom P i a l i venujú pozornosť aj rozvoju služieb... — Pod jednou strechou je v Dolnom P i a l i niekoľko drobných prevádzkární...* Aj v miestnom úze (podľa informácie J. Staníka, poslucháča Lekárskej fakulty UPJŠ v Košiciach pochádzajúceho z Tlmačov) sa používa v L. sg. pádová prípona *-i*.

Naproti tomu viacerí používatelia spisovnej slovenčiny používajú tvar L. sg. tohto názvu s príponou *-e*, teda v *Dolnom (Hornom) Piale*. Náležitosť prípony *-i* v tomto tvare treba preto jazykovej praxi nakrátko vysvetliť.

V Morfológii slovenského jazyka (MSJ; 1966, s. 92) sa pri vzore *dub* podrobne vysvetľuje, kedy sa v L. sg. používa prípona *-e* a kedy prípona *(-u)* a *-i*. V tomto prehľade poučiek o skloňovaní podstatných mien vzoru *dub* sa pri charakteristike pádových prípon v L. sg. neuvádzajú slová zakončené na *-al/-ial* (napr. *Pial, novial, sial, Mundial*). Takýchto slov je v slovenčine málo. V slovách *novial, sial, Mundial* hlásky *i, a* sú heterosylabické, netvoria dvojhlásku, v názve *Pial*

je dvojhláska *-ia-* Z hľadiska výslovnosti alebo fonologickej platnosti ide teda na jednej strane o slová na *-al*, na druhej strane o názov so zakončením na *-ial* s dvojhláskou *-ia-*. Slová *novial, sial, Mundial* sa priraďujú k slovám zakončeným na *-al*, o ktorých sa v MSJ hovorí, že majú v L. sg. príponu *-e*.

Nazdávame sa, že problém L. sg. pri miestnom názve *Pial* treba riešiť na pozadí názvov zakončených na *-iar, -ial, -iel* a pod. L. Dvonč v príspevku Prečo *žiar — v žiare*, ale *Žiar — v Žiari?* (Kultúra slova, *4*, 1970, s. 14—17) hovorí, že prípona *-e* je v tvare L. sg. všeobecného podstatného mena *žiar* preto, lebo ide o deverbatívne mužské podstatné meno — mužské deverbatívne podstatné mená na *-r* majú v L. sg. pravidelne príponu *-e* (podľa vzoru *dub*). Názov *Žiar* sa ako vlastné meno priradil svojím skloňovaním k iným miestnym názvom mužského rodu zakončeným na *-iar (Ždiar, Betliar, Bočiar, Močiar)*. Aj miestne názvy *Ďumbier, Likier, Filier, Predmier* majú v L. sg. príponu *-i*. Pádovú príponu *-i* v L. sg. majú aj miestne názvy *Biel, Podbiel (v Bieli, Podbieli)*. Naproti tomu pri miestnych názvoch *Zádiel, Dubodiel* je podľa SSJ VI v L. sg. prípona *-e: v Zádiele* (s. 249), *v Dubodieľe* (s. 168). Podľa nášho názoru by bolo treba aj v miestnych názvoch *Zádiel* a *Dubodiel* kodifikovať v L. sg. príponu *-i*. Vlastné mená *Zádiel, Dubodiel* treba odlišovať od všeobecného podstatného mena *diel*, ktoré má v L. sg. príponu *-e*.

Na príklon ku skloňovaniu podľa vzoru *stroj* pri miestnom názve *Dolný Pial (Horný Pial)* zaiste pôsobili miestne názvy na *-l, -r*, pred ktorými je dvojhláska *-ia-, -ie- (Bočiar, Ždiar, Žiar, Betliar, Ďumbier, Likier, Predmier, Biel, Podbiel)*, ktoré majú v L. sg. príponu *-i*, napr. *v Žiari nad Hronom, v Betliari, v Predmieri, v Likieri, v Bieli, v Podbieli*, a teda aj v *Dolnom (Hornom) Piali*.

J. Jacko

Práve — práveže. — Mnohé neohybné výrazy majú v spisovnej slovenčine varianty rozšírené o morfému *-že*, napr. *ale — aleže, však — však že, pravda — pravdaže, dobre — dobreže, iste — isteže, ešte — ešteže* atď. Možno konštatovať, že sa analogicky podľa týchto výrazov tvoria aj iné podobné slová s morfémou *-že*, čím sa repertoár slov s morfémou *-že* rozširuje. Možno hovoriť o produktívnosti typu „*neohybné slovo* + *morféma -že*". Ukazuje na to aj prípad, ktorému tu venujeme pozornosť.

V našich slovníkoch sa bežne zaznamenáva výraz *práve* (porov. napr. Slovník slovenského jazyka III, 1963, s. 427). Popri výraze *práve* sa novšie čoraz častejšie začína používať aj výraz *práveže*, ktorý vznikol rozšírením tohto výrazu o morfému *-že*. Napr. *Boli p r á v e ž e bezbožníci.* (Nedeľná Pravda, *14*, 1981, č. 18, s. 15) — *Akési sardely sa tam nájdu. P r á v e ž e nie. Pán major, tam sardelí niet.* (R. Jašík, Mŕtvi nespievajú, 1961, s. 142) — *P r á v e ž e ani nejaví veľké pochopenie.* (Š. Gráf, Nábrežie Františka Jozefa, 1975, s. 91)

Výraz *práveže* sa v doterajších slovníkoch a ani v inej jazykovednej literatúre nespomína. S ohľadom na to, že jeho používanie máme už doložené, pričom je v zhode s tvorením iných podobných slov (ktoré vznikli rozšírením neohybných slov o morfému *-že*), možno odporúčať, aby sa toto slovo uvádzalo popri slove *práve* v budúcich normatívnych príručkách spisovnej slovenčiny. Vznik slova *práveže* podľa spomenutého typu slov, resp. istého modelu predstavuje drobný príklad na rozširovanie počtu neohybných slov v spisovnej slovenčine a vše-

obecnejšie príklad na rozširovanie a prehlbovanie slovnej zásoby spisovnej slovenčiny vôbec.

L. Dvonč

Pistoľa, či pištoľa? — V Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej, S. Šalinga a O. Petra (1970, s. 855) sa zaznamenáva slovo *pistoľa* vo význame „španielska zlatá minca, ktorá bola v obehu od r. 1940 aj vo Francúzsku a mala hodnotu asi 10 frankov". V rovnakej podobe a v rovnakom význame sa toto slovo uvádza aj v najnovšom Slovníku cudzích slov, ktorého autorkami sú M. Ivanová-Šalingová a Z. Maníková (1979, s. 680). Naproti tomu starší Slovník cudzích slov a výrazov v slovenčine od J. M. Prídavka (Praha 1939, s. 499) uvádza podobu *pištoľa*. Na mieste je otázka, či máme používať podobu *pištoľa* so spoluhláskami *st* a *ľ*, a či podobu *pištoľa* so *št* a *ľ*.

Všimnime si najprv pôvod tohto slova. Podľa jednej verzie sa na označenie peniaza v tomto prípade použilo španielske slovo *pistola* s významom „malé delo". Tomuto slovu sa pripisuje český pôvod, a to zo slova *píšťěla* ako označenia palebnej zbrane v minulosti. Podľa druhej verzie toto slovo je pôvodne zdrobneninou slova *piaster*, ktorá má podobu *piastrulola* (B. Hlina, P. Radoměrský, Peníze celého světa, Praha 1981, s. 179). Podľa uvedených autorov v prospech prvého výkladu by hovoril ten fakt, že na označenie španielskej mince sa použilo španielske slovo. V druhom prípade ide o súvislosť s talianskym slovom *piastrulola* s významom „kovový pliešok" (s. 179). Bez ohľadu na pôvod majú španielske slovo *pistola* a do francúzštiny prevzatá podoba *pistole* (vysl. pistol) spoluhláskovú skupinu *st* a spoluhlásku *l;* vo francúzštine pritom, ak máme byť presní, sa slovom *pistole* neoznačovala suma 10 frankov, ale 10 libier.

Slová cudzieho pôvodu v spisovnej slovenčine po istom čase zvyčajne zdomácnievajú, prispôsobujú sa slovám domáceho pôvodu z hláskoslovného, pravopisného aj gramatického (morfologického) hľadiska. Takéto zdomácnenie sa predpokladá aj pri podobách *pistoľa* a *pištoľa*, ale v rozličnej miere. V obidvoch prípadoch sa predpokladá používanie podoby so spoluhláskou *ľ*, teda zdomácnenie na konci slova. Proti používaniu spoluhlásky *ľ*, resp. zakončenia *-ľa* tu nemožno mať námietky. Problematické je, či máme používať podobu so spoluhláskovou skupinou *st* alebo *št*. Je známe, že v spisovnej slovenčine veľmi mnohé slová cudzieho pôvodu majú namiesto pôvodných skupín *st, sp* a *sk* spojenia *št, šp* alebo *šk*, napr. *študent, štart, šport, špirála, Škandinávia, Škót* atď. Tento jav je taký bežný v spisovnej slovenčine, že sa dokonca uvádza ako charakteristická črta slovenčiny na rozdiel od češtiny, v ktorej býva *st, sp* a *sk* (Š. Peciar, Skupiny *št, šp, šk* — charakteristická črta slovenčiny. Kultúra slova, 6, 1972, s. 343—347). Aj v súčasnej spisovnej slovenčine je podľa tohto autora model prevzatých slov so skupinami *št, šp* a *šk* stále živý a prispôsobujú sa mu aj novšie výrazy, ktoré pribúdajú do našej slovnej zásoby. So zreteľom na túto zákonitosť je nepravdepodobné, že by sa uvedené cudzie slovo *pistola*, príp. *pistole* prevzalo do slovenčiny s koncovým *ľ*, ale so spoluhláskovou skupinou *st*.

Zdá sa, že používanie podoby *pistoľa* s *ľ* a *st* bolo motivované úsilím odlíšiť slovo na označenie mince od slova *pištoľa* alebo *pištoľ* (ručná strelná zbraň; slovo *pištoľ* sa okrem N. a A. sg. skloňuje rovnako ako slovo *pištoľa*). Slovo *pištoľa* alebo *pištoľ* sme v tomto význame prevzali z francúzštiny. Aj o tomto slove sa

tvrdí, že pochádza z českého slova *píšťala* (V. Machek, Etymologický slovník jazyka českého. 2. vyd., Praha 1968, s. 451). Vo francúzštine sa používa slovo *pistolet* s výslovnosťou pistole. Odlišuje sa (výslovnostne) od slova *pistole* (s výslovnosťou pistol), používaného na označenie peniaza. Túto skutočnosť zdôrazňuje V. Machek, ktorý hovorí, že českú píšťalu ako reáliu i pomenovanie prevzali Nemci *(pitschal, pitschole, petstole)*, technicky ju zdokonalili a od nich potom slovo *pitstol* prešlo do francúzštiny ako *pistolet* na rozlíšenie od slova *pistole,* ktoré označovalo mincu. Na rozdiel od francúzštiny sa však napr. v češtine používa podoba *pistole* na označenie zbrane aj mince (Slovník spisovného jazyka českého II, Praha 1964, s. 587 uvádza podoby *pistole I* a *pistole II,* teda ich hodnotí ako homonymá). Takto sa môže používať podoba *pištoľa* na označenie zbrane i mince aj v slovenčine.

Na záver odporúčame, aby sa na označenie peniaza nepoužívala podoba *pistoľa,* ale *pištoľa.* Táto podoba zodpovedá hláskoslovným zákonitostiam, ktoré sa uplatňujú pri preberaní slov cudzieho pôvodu do spisovnej slovenčiny.

L. Dvonč

Index 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 48, 1983, číslo 3. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka J. Macherová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, Amsterdam, Netherlands.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1983.
Kčs 8,—.